

MARIA PRATS I FERRET

**TEMPS I VIDA QUOTIDIANA DE LES DONES
DE BARCELONA**

Tesi Doctoral, 1997

**TEMPS I VIDA QUOTIDIANA DE LES DONES
DE BARCELONA**

MARIA PRATS I FERRET

TEMPS I VIDA QUOTIDIANA DE LES DONES
DE BARCELONA

Tesi Doctoral dirigida per la
Dra. M.Dolors Garcia Ramon

*Vista i plan
Dra. Dolors Garcia*

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
Bellaterra, febrer de 1997

Als meus pares

Agraïments

La realització d'aquesta tesi ha estat possible gràcies a un seguit de persones que m'han encoratjat a tirar-la endavant, hi han col.laborat de diverses maneres i a les quals vull manifestar el meu reconeixement.

Aquest agraïment s'adreça d'una banda al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, que en els darrers mesos m'ha permès prioritzar la dedicació a aquesta tesi; als professors i professores que l'integren i que al llarg dels anys d'aprenentatge han estimulat el meu interès per l'estudi i la recerca; als col.legues que m'han acompanyat al llarg del procés d'elaboració d'aquest treball, especialment a aquelles persones amb les quals he compartit docència o despatx, Mireia Baylina, Helena Estalella, David Saurí i Maria Villanueva, que m'han ajudat en tot el que he necessitat i Gemma Cànoves que m'ha aconsellat i orientat en molts aspectes del treball; a les companyes i companys del grup Geografia i Gènere, per les discussions i reflexions que hem compartit sobre molts dels temes que aquí es debaten, així com a Abel Albet i Enric Mendizàbal que m'han suggerit i facilitat lectures que han enriquit el meu treball.

D'altra banda el meu agraïment també s'adreça a l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, on vaig iniciar-me en el tema de la tesi i on sempre he trobat el suport i l'amistat de les persones que hi treballen. Molt especialment a aquelles que van participar directament en la realització del treball de camp de l'Enquesta sobre les dones i l'ús del temps, Lucía Baranda, Andrea Delgado, Elena Permanyer, que també s'ha encarregat de l'explotació de la base de dades i Núria Sánchez, qui a més ha estat responsable de l'elaboració de les taules i els gràfics, així com Alfons Marquès que va col.laborar en la transcripció de les entrevistes en profunditat. També he d'agrair a Oriol Nel.lo, director d'aquest Institut, el seu interès pel tema, l'autorització per consultar la base de dades de l'Enquesta i les facilitats que m'ha donat per tirar endavant aquesta tesi fins al darrer moment.

La iniciativa i el suport de diverses institucions en els treballs previs a la realització de la tesi també han estat decisius perquè arribés fins aquí. He de destacar molt especialment el paper de l'Ajuntament de Barcelona i més concretament de l'Àmbit de Benestar Social, en el desvetllament i el desenvolupament de múltiples iniciatives relacionades amb el temps i la ciutat. Agraïxo molt especialment l'entusiasme i la contribució de Mariona Ribalta, responsable del Pla Municipal per a les Dones i de Pilar Codina, així com d'Elvira Méndez, de l'Associació Salut i Família. El treball realitzat tampoc hagués estat possible sense la subvenció atorgada per l'Instituto de la Mujer per la realització de l'Enquesta sobre les dones i l'ús del temps i l'interès de Marina Subirats, que n'ha estat la Directora fins fa ben poc, per impulsar i estimular la recerca sobre gènere i ús del temps.

Per la realització del treball de camp al barri de Sants i més concretament en el procés de localització d'entrevistes vaig comptar amb l'ajut inestimable de persones que treballen a l'administració municipal del Districte, Isabel Boix, Jordi Carós, Glòria Figuerola, Pilar Francitorra i Carme Gàrate, així com d'altres persones de diferents àmbits, com Joan Manel Parisi del Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, Miguel Ángel de la Fuente, director del Mercat d'Hostafrancs i Josefa Sánchez d'ODAME. A més de tots ells, he de donar les gràcies a les dones que van ser entrevistades o enquestades, per la seva disponibilitat i paciència, elles són les veritables protagonistes d'aquest treball.

Totes aquestes contribucions han estat molt valuoses, tanmateix res hagués estat possible sense el guiatge i l'estímul constant de M. Dolors Garcia Ramon, directora de la tesi, que va creure des del primer moment que aquest projecte era factible i que valia la pena tirar-lo endavant. Agraïxo la seva dedicació i l'optimisme que m'ha encomanat, sobretot en els moments de més dificultat.

A nivell personal he d'agrair l'afecte, el suport i la paciència de la meua família, especialment dels meus pares, que al llarg de la vida m'han ensenyat a estimar el treball i a valorar l'esforç. A la petita que m'ha acompanyat tots els minuts d'aquests darrers set mesos i que s'ha anat fent gran dins meu amb les pàgines

escrites, i a l'Andreu Trias i a l'Helena Trias i Prats, que han viscut i patit de molt a la vora com la realització d'aquesta tesi envaïa el nostre temps i espai quotidians, els demano excuses pels entrebancs que ha generat aquesta situació excepcional i els agraeixo que en tot moment m'hagin fet costat.

ÍNDIX

1. Introducció.....	1
1.1. Presentació i justificació de la recerca.....	3
1.2. Objectius i hipòtesis.....	6
1.2.1. Objectius.....	6
1.2.2. Hipòtesis.....	7
1.3. Àmbits geogràfics d'estudi.....	10
1.4. Estructura del treball.....	13
1.5. Referències bibliogràfiques.....	16
2. Metodologia de la recerca.....	17
2.1. Mètodes qualitius i mètodes quantitius: selecció d'una metodologia.....	19
2.2. L'aproximació qualitativa.....	26
2.2.1. Les entrevistes exploratòries.....	27
2.2.2. Les entrevistes en profunditat.....	28
2.2.2.1. El guió de l'entrevista.....	29
2.2.2.2. La tipologia de persones a entrevistar.....	31
2.2.2.3. La realització de les entrevistes.....	34
2.2.2.4. El tractament dels resultats.....	37
2.3. L'aproximació quantitativa: una enquesta sobre l'ús del temps.....	39
2.3.1. Característiques tècniques de l'Enquesta.....	40
2.3.2. El treball de camp.....	41
2.3.3. El qüestionari.....	43
2.3.4. L'explotació de la base de dades.....	44
2.4. Balanç i reflexions sobre els mètodes emprats.....	47
2.5. Referències bibliogràfiques.....	52

3. L'ús del temps com a tema d'estudi i com a pràctica política.....	57
3.1. La geografia i l'ús del temps.....	59
3.1.1. L'estudi del temps en el marc de la geografia.....	59
3.1.2. La geografia del temps, les aportacions de Hägerstrand i l'Escola de Lund.....	63
3.1.3. La cronogeografia.....	68
3.2. L'estudi del temps des d'altres disciplines.....	70
3.2.1. La reflexió sobre el treball fet.....	70
3.2.2. Principals eixos temàtics.....	73
3.3. Gènere i ús del temps.....	78
3.3.1. Dones i ciutat.....	78
3.3.2. L'ús del temps des d'un enfocament de gènere.....	80
3.4. La incorporació del temps a l'agenda política.....	85
3.4.1. Allò que era privat esdevé públic.....	85
3.4.1.1. Tendències en el temps de treball.....	86
3.4.1.2. Temps diversos.....	88
3.4.1.3. Temps i ciutat.....	91
3.4.2. L'experiència italiana: <i>le donne cambiano i tempi</i>	93
3.4.3. La iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona.....	100
3.4.4. Altres experiències de polítiques sobre els temps a Europa.....	103
3.5. Referències bibliogràfiques.....	108
4. Els temps externs: la ciutat com a àmbit restrictiu.....	123
4.1. Els temps de la ciutat. Horaris dels serveis públics i privats.....	125
4.1.1. Els horaris comercials.....	127
4.1.1.1. El marc legal dels horaris comercials a Espanya.....	128
4.1.1.2. Regulació i pràctica a Europa.....	131
4.1.1.3. La pràctica i la polèmica sobre els horaris comercials.....	132

4.1.2. Els horaris de les escoles.....	138
4.1.2.1. La regulació i la pràctica dels horaris escolars a Catalunya.....	140
4.1.2.2. Els horaris escolars a Europa.....	143
4.1.3. Els horaris de les entitats financeres.....	144
4.1.4. Els horaris de l'administració pública.....	146
4.1.5. Els horaris del moviment associatiu i les entitats....	147
4.2. El temps de treball de la població: diferències per gènere.	149
4.2.1. Temps complet versus temps parcial?.....	150
4.2.2. Flexibilitat: quina, a favor de qui?.....	153
4.2.3. Control i autoritat sobre els temps. El desig d'autogovernar-lo.....	157
4.3. Referències bibliogràfiques.....	160

5. Els temps de la vida quotidiana de les dones de Barcelona a la franja central de la vida..... 165

5.1. Percepció i vivència del temps quotidià: l'estructuració de la jornada.....	169
5.2. Temps venut: el treball productiu o professional.....	178
5.2.1. Ocupació i condicions contractuals.....	178
5.2.2. Horari i temps de treball.....	179
5.2.2.1. La durada del temps de treball.....	180
5.2.2.2. Tipus de jornades laborals.....	183
5.2.2.3. Les hores d'entrada i sortida del treball.....	187
5.2.2.4. Desitjos i valoracions sobre el temps de treball.....	190
5.2.3. Localització del treball i temps de desplaçament.....	194
5.2.4. Motivacions per treballar i per no fer-ho.....	198
5.2.4.1. Les motivacions de les ocupades.....	198
5.2.4.2. Experiències de treball i motivacions de les no ocupades.....	200
5.3. Temps regalat: temps pels altres i per la llar.....	203
5.3.1. Organització i planificació del treball domèstic i de cura de les persones.....	203
5.3.2. Divisió del treball domèstic.....	206

5.3.3. Temps dedicat al treball domèstic.....	211
5.3.4. Temps per tenir cura de les persones.....	214
5.3.5. Estratègies de gestió del treball domèstic.....	219
5.3.6. Temps de treball domèstic i temps de treball professional: interrelacions i conflictes.....	226
5.4. Temps per a sí mateixa: per dormir, reposar, formar-se i informar-se.....	232
5.4.1. Les hores dedicades a dormir.....	232
5.4.2. El temps lliure.....	235
5.4.3. Temps: organització i disponibilitat.....	242
5.5. Adaptació dels horaris dels serveis i propostes de canvi dels temps de la ciutat.....	246
5.5.1. Els horaris dels establiments comercials.....	247
5.5.2. Els horaris de les escoles.....	250
5.5.3. Els horaris de bancs i caixes d'estalvis.....	253
5.5.4. Els horaris de les oficines dels serveis públics.....	254
5.5.5. Els horaris dels serveis culturals i dels espectacles.....	256
6. Resultats i conclusions.....	261
6.1. A nivell metodològic.....	263
6.2. El temps com a eina privilegiada per l'estudi i el disseny de polítiques sobre la vida quotidiana.....	266
6.3. Els temps de la ciutat com a restricció de la vida quotidiana dels seus habitants.....	268
6.4. Temps de les dones: temps per viure.....	271
6.5. Conclusions i reflexions finals.....	276
7. Bibliografia general.....	283

ANNEXOS

Annex 1

- 1.1. Divisió en districtes de Barcelona i àrea d'estudi a Sants
- 1.2. Àrea d'estudi al barri de Sants

Annex 2

- 2.1. Entrevistes exploratòries realitzades
- 2.2. Guions de les entrevistes exploratòries
- 2.3. Alguns exemples d'entrevistes en profunditat
- 2.4. Guió de les entrevistes en profunditat
- 2.5. Fitxa-qüestionari de les entrevistes en profunditat
- 2.6. Qüestionari de l'Enquesta sobre l'ús del temps

Annex 3

- 3.1. Notació gràfica del model espai-temps de Hägerstrand
- 3.2. Temps i espai en la geografia humana
- 3.3. Referències d'articles de premsa

Annex 4

- 4.0. La regulació dels horaris comercials a Europa
- 4.1. Horaris dels comerços
- 4.2. Horaris dels centres d'ensenyament
- 4.3. Horaris escolars a Europa: jornada escolar mitjana
- 4.4. Horaris de les entitats financeres
- 4.5. Horaris dels serveis administratius
- 4.6. Horaris de les entitats

Annex 5

- 5.1. Caracterització de la mostra de l'Enquesta sobre l'ús del temps
- 5.2. Taules: resultats de l'Enquesta sobre l'ús del temps
- 5.3. Gràfics: resultats de l'Enquesta sobre l'ús del temps

ÍNDEX DE TAULES I GRÀFICS DE L'ANNEX 5

- TAULA 5.2.1. Hores setmanals treballades segons l'edat de les ocupades (en percentatges)
- TAULA 5.2.2. Hores setmanals treballades segons el tipus de llar de les ocupades (en percentatges)
- TAULA 5.2.3. Hores setmanals treballades segons el tipus de contracte (en percentatges)
- TAULA 5.2.4. Hores setmanals treballades segons la categoria socioprofessional de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.2.5. Hores setmanals treballades segons l'activitat de l'empresa (en percentatges)
- TAULA 5.2.6. Tipus de jornada laboral de l'entrevistada segons la modalitat de contractació (en percentatges)
- TAULA 5.2.7. Tipus de jornada laboral segons la categoria socioprofessional de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.2.8. Tipus de jornada laboral de l'entrevistada segons l'activitat de l'empresa (en percentatges)
- TAULA 5.2.9. Temps de transport a la feina segons l'edat de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.2.10. Temps de transport a la feina segons el tipus de jornada de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.3.1. Organització del treball domèstic segons el tipus de llar de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.3.2. Organització del treball domèstic segons la situació laboral de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.3.3. Distribució de les tasques domèstiques (en percentatges)
- TAULA 5.3.4. Distribució de tasques de cura de fills i filles menors de sis anys (en percentatges)
- TAULA 5.3.5. Distribució de les tasques de cura de fills i filles menors de catorze anys (en percentatges)

- TAULA 5.3.6. Repartiment de responsabilitats en cas de malaltia dels fills/es (en percentatges)
- TAULA 5.3.7. Repartiment de responsabilitats en cas de sortida nocturna de l'entrevistada (en percentatges)
- TAULA 5.3.8. Taxa de possessió d'equipaments a la llar
- TAULA 5.4.1. Taxes de realització habitual d'activitats durant el temps lliure (en percentatges)
- TAULA 5.4.2. Aspectes més descuidats davant la manca de temps (en percentatges)
- TAULA 5.4.3. Grau d'autosatisfacció respecte a l'organització del temps (en percentatges)
- TAULA 5.5.1. Entrevistades que consideren adequats els horaris dels serveis segons la seva situació laboral (en percentatges)
-
- GRÀFIC 5.1.1. Distribució de la jornada laborable (en hores)
- GRÀFIC 5.1.2. Distribució de la jornada de cap de setmana (en hores)
- GRÀFIC 5.1.3. Distribució de la jornada laborable segons l'edat de l'entrevistada
- GRÀFIC 5.1.4. Distribució de la jornada laborable segons el tipus de llar
- GRÀFIC 5.1.5. Distribució d la jornada laborable segons la situació laboral
- GRÀFIC 5.2.1. Hores setmanals treballades per les ocupades (en percentatges)
- GRÀFIC 5.2.2. Tipus de jornada laboral de les ocupades (en percentatges)
- GRÀFIC 5.2.3. Hores d'entrada i sortida de la feina de les ocupades

- GRÀFIC 5.2.4. Grau d'acceptació dels diferents tipus de jornada laboral (en percentatges)
- GRÀFIC 5.2.5. Motivació principal per treballar (en percentatges)
- GRÀFIC 5.3.1. Organització del treball domèstic
- GRÀFIC 5.3.2. Execució no compartida de tasques domèstiques per part de l'entrevistada segons la seva situació laboral
- GRÀFIC 5.3.3. Hores de treball domèstic setmanals segons la situació laboral de l'entrevistada (en percentatges)
- GRÀFIC 5.3.4. Execució no compartida de tasques relacionades amb fills i filles menors de sis anys per part de l'entrevistada segons la seva situació laboral (en percentatges)
- GRÀFIC 5.3.5. Execució no compartida de tasques de cura de fills i filles menors de catorze anys per part de l'entrevistada segons la seva situació laboral (en percentatges)
- GRÀFIC 5.3.6. Motius pels quals es realitzen activitats simultàniament
- GRÀFIC 5.4.1. Hores setmanals de temps lliure (en percentatges)
- GRÀFIC 5.4.2. Quantitat de temps lliure disponible (en percentatges)
- GRÀFIC 5.4.3. Consideració com a temps lliure
- GRÀFIC 5.4.4. Si disposés de més temps lliure a què el dedicaria
- GRÀFIC 5.5.1. Grau d'adaptació dels horaris dels diferents serveis a les necessitats de les entrevistades (en percentatges)

1. Introducció

1.1. Presentació i justificació de la recerca

El tema que es desenvolupa en aquesta tesi és el dels temps de la vida quotidiana de les dones adultes de la ciutat de Barcelona, tal i com queda explicitat en el seu títol. Hi trobem doncs, com a mínim, tres eixos temàtics principals concretats en cada un d'aquests tres conceptes: el de temps, el de vida quotidiana i el de gènere, una població objecte d'estudi, les dones barcelonines a la franja central de la vida, i un àmbit urbà, la ciutat de Barcelona, que ens situa en un marc territorial concret.

Per arribar fins aquí, per definir aquest tema, aquest objecte d'estudi i aquest marc territorial hem de fer referència a una sèrie de treballs que constitueixen els precedents immediats d'aquesta tesi i que de fet han estat peces claus i imprescindibles per fer-la possible.

L'any 1993 vaig tenir l'oportunitat d'incorporar-me a l'equip investigador de l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, amb la missió de fer-me càrrec de la realització de l'estudi¹ *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del Barri de Sants*. L'any 1995 vaig tenir novament l'ocasió de treballar amb l'equip de l'Institut d'Estudis Metropolitans en la realització de l'estudi² *Mujeres, ciudad y tiempo cotidiano. Un enfoque cuantitativo del estudio del tiempo de las mujeres de 25 a 50 años en Barcelona*. Aquests dos treballs, o més ben dit, la seva revisió, actualització i millora, són el punt de partida d'aquesta tesi.

Si aquestes són les circumstàncies que em van portar a treballar en aquest tema, cal dir que el meu interès personal per l'enfocament de gènere en el marc de la geografia arrenca de molt més lluny. El meu primer contacte amb els estudis de geografia i gènere es va produir el 1987, amb la participació en el curs de doctorat,

¹ Aquest estudi va ser encarregat per l'Ajuntament de Barcelona i l'Associació Salut i Família i va ser dirigit per les professores M.Dolors Garcia Ramon i Gemma Cànoves.

² La realització d'aquest segon treball va ser possible gràcies a una subvenció de l'Instituto de la Mujer i a la col.laboració de l'Ajuntament de Barcelona i va ser dirigit per les professores M.Dolors Garcia Ramon i Gemma Cànoves.

Agricultura, Género y Espacio, que va tenir lloc a la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta primera experiència va tenir continuïtat en altres cursos de tercer cicle de la professora M.Dolors Garcia Ramon i diverses activitats organitzades pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona entre els anys 1992 i 1994.

Encara que amb un tema i un context geogràfic ben diferent, la meva memòria de recerca³ s'emmarca també en aquest enfocament de gènere i forma part del meu procés d'aprenentatge en aquest corrent de la geografia.

En aquests darrers anys també he tingut l'oportunitat de participar en diverses trobades a nivell nacional i internacional que m'han permès aprofundir en el tema del temps i entrar en contacte amb persones que hi treballen des de diferents disciplines i enfocaments. Entre les moltes activitats desenvolupades a aquest nivell destacaria com a més útils, per la seva vinculació directa amb el tema d'estudi, la participació en el seminari *Réglementation du temps de travail en Europe. Égalité des chances et dialogue social*, celebrat el 1995 a l'Institut Universitari Europeu de Florència, així com el seminari *Organisation du temps dans les villes: état des recherches et expérimentations*, celebrat el gener d'aquest mateix any 1997 a la Universitat Paris Dauphine. A nivell de l'estat espanyol caldria citar el curs de la Universitat Internacional Menendez y Pelayo *Tiempo y espacio en la vida de las mujeres*, que va tenir lloc a Santander el juny de 1995 i el seminari de treball *A Barcelona les dones canviem els temps* organitzat per l'Ajuntament de Barcelona el 1996.

En un context més institucional que no pas acadèmic, també va ser molt útil poder acompanyar la delegació de l'Ajuntament de Barcelona i de l'Associació Salut i Família que, a finals de 1993, va realitzar una visita a la ciutat i a l'Ajuntament de Mòdena (Itàlia) i que em va permetre tenir un coneixement de primera mà de les

³ Aquesta memòria de recerca va ser dirigida per la Dra. M.Dolors Garcia Ramon i es va presentar al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1992 amb el títol *Les treballadores de les plantacions de cacau a l'illa de Sao Tomé*.

experiències sobre els temps de la ciutat que s'estaven desenvolupant en aquesta i en d'altres ciutats italianes i que havien estat a l'arrel de l'interès de l'Ajuntament de Barcelona per aquest tema, tal com s'explicarà més endavant.

A banda de l'interès personal que ja tenia en molts dels temes estudiats per la geografia del gènere, com és el cas de la vida quotidiana, la divisió sexual del treball, el mercat de treball..., incorporar com a eix central de l'estudi de les condicions de vida de les dones el tema del temps em va semblar de seguida molt captivador. Es tracta d'un enfocament integrador, on no es deixa de banda cap tipus d'activitat perquè totes es realitzen en un moment o altre de la jornada quotidiana o del cicle de la vida, tots dos marcats pels ritmes temporals. D'altra banda cal reconèixer que el tema del temps té un important valor estratègic, pel fet que reforça el qüestionament de la forma tradicional d'organització social, que es planteja amb la incorporació massiva de les dones al treball professional i remunerat i el procés de terciarització de l'economia en curs.

També m'ha interessat molt especialment la irrupció del temps com a objecte d'interès públic i el desenvolupament de polítiques sobre el temps en el marc de les administracions locals o d'altres nivells administratius i les implicacions que aquestes polítiques, o altres polítiques amb efectes sobre qüestions temporals, tenen en la vida quotidiana de les ciutadanes i els ciutadans que les experimenten, les gaudeixen o les pateixen. Crec que és sempre molt encoratjador experimentar com també des de la geografia es poden fer aportacions que incideixen positivament en la vida quotidiana de la ciutat i en la qualitat de vida dels seus habitants.

1.2. Objectius i hipòtesis

1.2.1. Objectius

L'objectiu principal d'aquesta tesi és obtenir un coneixement exhaustiu, de base qualitativa i quantitativa, de l'ús, la gestió i la percepció del temps quotidià per part de les dones de 25 a 50 anys de la ciutat de Barcelona i contrastar-lo amb els temps que la ciutat ofereix, per tal de detectar i avaluar el grau d'acoblament o de desajustament existent entre ambdues esferes.

Aquest coneixement ens ha de permetre, a més a més, identificar els canvis que, a finals del segle XX, s'estan experimentant en els ritmes temporals de la vida quotidiana de les dones i en l'organització dels temps a la ciutat.

Aquest objectiu general el podem desglossar en tres objectius específics, que s'enumeren a continuació:

Pretenem en primer lloc conèixer com aquestes dones distribueixen el seu temps entre les diferents activitats que realitzen al llarg de la jornada: treball productiu, treball reproductiu, oci i esbargiment, son... i conèixer quins són els factors socials, econòmics i culturals que condicionen aquesta distribució i la seva diversitat.

En segon lloc es pretén estudiar els horaris comercials i dels serveis que la ciutat ofereix i la seva adequació a les demandes d'ús per part de les dones. Detectar el grau de satisfacció d'aquestes ciutadanes en relació a aquesta oferta d'horaris dels comerços i els serveis públics i privats i el grau d'ajustament d'aquests horaris a les seves necessitats personals, aspiracions i expectatives.

Finalment es pretén recollir els desitjos i propostes d'aquest sector de la població respecte a dues qüestions. D'una banda pel que fa a la millora de l'organització horària de la ciutat, que té

repercussions directes sobre la qualitat de vida dels seus habitants i d'altra banda pel que fa a una nova organització del temps de treball, que fos compatible amb els projectes de vida personals i amb la necessitat social, cada cop més urgent, de redistribuir el treball tant en l'àmbit professional com en l'àmbit domèstic.

1.2.2. Hipòtesis

D'aquests objectius se'n desprenen una sèrie d'hipòtesis que també detallem a continuació:

a) A partir de l'objectiu principal de la recerca, de la definició del seu tema central, podem destriar una primera hipòtesi igualment molt general. Partim del convenciment que les dones barcelonines de 25 a 50 anys viuen una situació de sobrecàrrega de treball, de tot tipus de treball. Aquesta sobrecàrrega té una de les seves manifestacions més clares en la quantitat de temps que dediquen al treball, però també s'expressa en la qualitat i les possibilitats d'autogestió d'aquest temps i en la centralitat que aquest temps de treball té en l'organització de la seva vida quotidiana.

b) Els temps de la ciutat, manifestats principalment en els horaris comercials i dels serveis públics o privats existents a les ciutats, ja no s'ajusten a les necessitats de les persones, en aquest cas de les dones, és a dir al seu temps personal. Això és així perquè hi ha una sincronització, una coincidència entre els horaris d'obertura i funcionament dels serveis i els horaris de treball de la majoria de la població. Aquest desajustament és per tant més accentuat en el cas de les dones que compaginen treball productiu i treball reproductiu i varia en funció de les condicions socials, familiars, econòmiques i culturals de les dones.

Aquests temps de la ciutat estan organitzats en base a un model social obsolet, sorgit de les societats industrials, en que se suposa que a cada llar hi ha com a mínim una dona encarregada de fer tot el treball domèstic i de cura de les persones que la integren i

d'estar disponible per adaptar-se als temps que la ciutat li ofereix. Amb el procés de terciarització de l'economia i la incorporació massiva de les dones al mercat de treball, aquesta rígida definició dels papers es trenca i l'assumpció de responsabilitats múltiples, protagonitzada majoritàriament per les dones, dona lloc a noves i creixents necessitats temporals. El model temporal vigent es mostra inadaptat a la realitat i reclama una renovació que el faci més flexible i participatiu per modificar la vida quotidiana envers una nova distribució dels treballs a nivell familiar i social.

c) La durada i la rigidesa dels temps de treball practicats actualment, tant pels homes com per les dones, no s'ajusten a les necessitats i desitjos de la població, especialment quan cal assumir responsabilitats domèstiques o familiars o quan es desitja compatibilitzar el treball professional amb altres interessos personals de tipus formatiu, recreatiu o d'altra mena.

d) Hi ha una necessitat social de temps, una "fam" o manca de temps entre unes persones, que es manifesta amb especial força entre les dones i sobretot entre les més sobrecarregades i que contrasta amb l'excés de temps disponible amb el qual conviuen, per exemple, les persones aturades. Renovar l'actual divisió i distribució dels treballs, readaptar els temps de la ciutat, en definitiva racionalitzar i reequilibrar la utilització del temps existent, perquè no se'n pot crear ni inventar de nou, és una manera de donar resposta a aquestes necessitats.

e) L'organització temporal de la vida quotidiana s'acompanya d'una sèrie de conflictes que apareixen repetidament tant a nivell personal com social. El conflicte es dona d'una banda entre el temps de treball productiu i el temps de treball reproductiu d'una mateixa persona o entre els temps de treball de diverses persones. D'altra banda la introducció dels possibles canvis a realitzar en l'àmbit de l'organització dels temps a la ciutat generen inevitablement conflictes d'interessos entre col·lectius o fins i tot dins de cada persona quan aquesta assumeix diversos papers. Les polítiques públiques sobre els temps i les intervencions que se'n deriven són necessàries, però s'han de dur a terme en el marc de

processos i estratègies de negociació i d'interacció que minimitzin els riscos de conflicte que posen en perill l'èxit de les iniciatives.

1.3. Àmbits geogràfics d'estudi

Una de les característiques d'aquest treball és la compatibilització de dues escales territorials diferenciades, encara que de fet l'una s'integra en l'altra, associades a les diferents fases de la recerca i a les diferents metodologies emprades en cada una d'aquestes fases.

Tal com s'explica amb més detall al capítol segon, la tesi es basa en dos tipus de treballs complementaris: en primer lloc la realització d'entrevistes en profunditat i treball de camp i en segon lloc la realització d'una Enquesta amb un sistema de mostreig aleatori simple i amb una mostra representativa amb un marge d'error del 3,5% i un nivell de confiança del 95,5%. Es tracta per tant d'un enfocament que combina les aportacions d'una metodologia de tipus qualitatiu i una altra de tipus quantitatiu, cada una de les quals ha estat aplicada a un àmbit geogràfic diferenciat. La primera fase del treball, en la qual van tenir lloc les entrevistes exploratòries i les entrevistes en profunditat, així com el treball de camp per la recollida d'informació sobre horaris de comerços i serveis, es va desenvolupar exclusivament en el barri de Sants de Barcelona, mentre que la segona fase del treball, concretada en la realització de l'Enquesta, es va dur a terme en el conjunt del territori del municipi de Barcelona.

Passem a descriure a continuació els límits i les principals característiques de cada un d'aquests dos àmbits geogràfics. En el primer cas l'àrea d'estudi l'anomenarem de manera genèrica Sants, àrea en la qual incloem els barris d'Hostafrancs, La Bordeta, Badal i el mateix barri de Sants. Si definim l'àrea seleccionada en base a la divisió administrativa en districtes vigent a la ciutat de Barcelona, hem de dir que l'àrea d'estudi correspon a la part del districte de Sants-Montjuïc situada al nord-est de la Gran Via (vegeu mapes 1.1. i 1.2. a l'annex 1). Aquesta àrea va ser escollida com a àrea pilot perquè presenta un perfil socioeconòmic molt semblant a la mitjana de la ciutat de Barcelona i perquè es caracteritza per ser un barri amb un fort moviment associatiu i veïnal, elements

positivament valorats de cara a una futura experimentació.

Aquí no entrarem a definir quin és aquest perfil geogràfic i sociològic del barri, perquè això se'n aniria més enllà dels nostres objectius, simplement ens remetem a l'anàlisi que sobre aquestes qüestions han fet diversos autors i que ens han estat útils per conèixer les principals característiques de la primera àrea d'estudi i contextualitzar-la abans d'iniciar el treball (Ajuntament de Barcelona, 1989; Carreras, 1974 i 1980; Fabré & Huertas, 1980; INITS, 1989, Izquierdo, 1990).

En el segon cas l'àrea d'estudi no planteja cap tipus de problema de definició perquè es correspon amb el conjunt del municipi de Barcelona i aquest, en la seva totalitat, conforma l'àmbit d'aplicació de la nostra Enquesta. En aquest segon cas la principal font utilitzada, per conèixer i contextualitzar les principals característiques de la població objecte d'estudi, ha estat l'Enquesta Metropolitana de Barcelona en la seva edició de 1990 i més concretament el volum dedicat a l'estudi de les condicions de vida de les dones de la ciutat de Barcelona (Subirats, Masats & Carrasquer, 1992).

Les principals raons per fer el pas des de l'àrea pilot del barri de Sants al conjunt de la ciutat entre la primera i la segona fase del treball han estat de dos tipus. D'una banda la necessitat de comptar amb informació sobre el conjunt de dones de la ciutat, combinat amb el fet que hi ha una sèrie de serveis que, tot i el procés descentralitzador que s'ha dut a terme, no es presten a nivell de barri de manera aïllada, sinó pel conjunt de la ciutat i això fa que la seva anàlisi a escala de barri presenti limitacions.

D'altra banda es va creure convenient rendibilitzar l'enorme inversió de recursos i esforços que suposa la realització d'una Enquesta fent-la extensiva al conjunt de la ciutat, atès que si no es feia ara igualment caldria repetir més endavant el treball a escala municipal i pel fet que el nombre d'efectius necessari perquè l'Enquesta esdevingués significativa era similar, tant si es feia a escala de barri com si es feia a escala de ciutat. Cal recordar doncs

que en tot moment l'anàlisi de les dades de l'Enquesta es refereix al conjunt de la població femenina de 25 a 50 anys de la ciutat de Barcelona.

1.4. Estructura del treball

Aquesta tesi està estructurada en sis capítols. El primer és el present capítol introductori, que inclou la presentació i la justificació de la recerca, els objectius i les hipòtesis, la definició dels àmbits geogràfics d'estudi i finalment l'estructura del treball que aquí estem comentant. El darrer capítol té un caràcter recapitulador i resolutiu. Està dedicat a l'exposició dels principals resultats de la investigació en el seu conjunt i de les conclusions que se'n deriven.

Els capítols formalment centrals, del segon al cinquè, són també centrals pel que fa a la seva importància en el conjunt del treball, ja que de fet són els que contenen el cos de la investigació.

El capítol segon fa referència a la metodologia utilitzada en el procés de recerca. Conté en primer lloc la justificació de la selecció i la combinació de diferents metodologies en un mateix treball, així com una breu referència a l'experiència de la seva aplicació en d'altres estudis. A continuació el capítol aborda l'explicació detallada de com s'ha abordat cada una d'aquestes aproximacions, la qualitativa i la quantitativa, tant pel que fa al procés preparatori, com a l'aplicació de la metodologia pròpiament dita. En darrer lloc el capítol conté també un balanç i una sèrie de reflexions que han suggerit la utilització d'aquestes metodologies.

El capítol tercer està dedicat principalment a presentar el tema de l'ús del temps i a emmarcar l'interès que ha despertat el seu estudi en el marc de la geografia i d'algunes altres disciplines que se'n han ocupat. Acotant una mica més el camp es fa també un breu balanç del paper dels estudis de geografia i gènere en la recerca urbana i sobre l'ús del temps. Finalment el capítol recull una presentació i una avaluació de la incorporació del tema del temps a les polítiques públiques i de les experiències desenvolupades a Europa sobre aquesta qüestió.

Els capítols quart i cinquè són els que s'ocupen directament de

l'anàlisi empírica, és a dir són els que contenen l'exposició i la interpretació de la informació que s'ha obtingut al llarg del procés investigador. El capítol quart s'ocupa fonamentalment dels temps de la ciutat, és a dir de l'anàlisi de l'oferta horària existent en l'àmbit comercial i dels serveis i dels factors que la condicionen i l'orienten. Encara que de manera més breu i secundària, el capítol quart també fa referència al temps de treball i a les limitacions que s'hi associen, així com a les transformacions que aquest temps de treball està experimentant en els darrers temps, les seves perspectives i les diferents propostes que apareixen sobre la seva futura configuració.

El capítol cinquè el podem identificar com això que alguns anomenen el pinyol o el nucli dur d'aquest treball. Aquest capítol conté els resultats del treball empíric realitzat, tant dels resultats que es desprenen de l'anàlisi de les entrevistes en profunditat, com dels resultats que obtenim de l'explotació de la base de dades de l'Enquesta. De l'anàlisi combinada i complementària d'aquestes dues fonts en resulta un detallat panorama sobre l'ús, la percepció i la vivència del temps quotidià per part de les dones barcelonines de 25 a 50 anys, veritable objecte d'aquest treball d'investigació. Aquesta anàlisi s'inicia amb l'estudi de l'estructuració temporal de la jornada i a continuació es presenta dividida en diferents subapartats, definits en base als diversos tipus de temps estudiats: el temps de treball productiu, el temps de treball reproductiu, el temps lliure i el temps d'accés als serveis de la ciutat.

A continuació d'aquests sis capítols, també s'ofereix una bibliografia de caràcter general que recopila les referències bibliogràfiques explícitament citades al final de cada capítol, així com altres obres consultades que no s'han citat en el text. Les referències d'articles de premsa no s'inclouen en aquesta bibliografia general, sinó que es presenten en un llistat específic inclòs a l'annex 3.

En un volum apart també es presenten els annexos que contenen els mapes, les taules o altres elements explicatius que s'han anat

citant al llarg del text. Es presenten numerats en funció del capítol al qual corresponen, de manera que el número de l'annex i el primer dígit de la numeració dels elements que conté, és el mateix que el del capítol. A l'annex 5 la numeració de taules i gràfics segueix a més a més la numeració dels apartats als quals corresponen.

1.5. Referències bibliogràfiques

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1989) Guia d'entitats Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- CARRERAS, Carles (1974) Hostafrancs. Un barri de Barcelona Barcelona, Selecta.
- CARRERAS, Carles (1980) Sants, anàlisi de producció de l'espai urbà Barcelona, Serpa.
- FABRÉ, J. & HUERTAS, J.M. (1980) Tots els barris de Barcelona I Barcelona, Edicions 62.
- INITS (1989) Reconeixement territorial, econòmic i social de Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat.
- IZQUIERDO, M.Jesús (1990) La intervenció social integrada a l'àrea de la dona al districte de Sants-Montjuïc Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Universitat Autònoma de Barcelona. Text mecanografiat.
- SUBIRATS, M., MASATS, M. & CARRASQUER, P. (1992) Les condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

2. Metodologia de la recerca

Aquest capítol està dedicat a presentar la metodologia de la recerca. D'una banda s'exposen detalladament el tipus de metodologies emprades i els instruments utilitzats per respondre als objectius que teníem plantejats, distingint el que fa referència a l'ús de tècniques qualitatives i el que es refereix a l'ús de tècniques quantitatives. D'altra banda el capítol també inclou les reflexions que aquest procés ens ha anat suggerint, tant en la fase prèvia o inicial de planteig del treball, com en la fase final de valoració de la pertinència de les metodologies utilitzades i les limitacions o els avantatges que aquestes plantegen.

Cal assenyalar que hem valorat la possibilitat d'incorporar a aquest capítol un apartat que recollís l'estat de la qüestió sobre la utilització de les diferents metodologies i més específicament sobre l'ús de les tècniques qualitatives, en l'àmbit de les ciències socials, de la geografia o fins i tot de manera encara més acotada en el marc dels estudis de geografia i gènere. Tanmateix hem desestimat aquesta possibilitat pel fet que creiem que aquesta és una feina que ja ha estat feta amb anterioritat, per altres autors i que per tant no creiem necessari repetir sinó que ens hi remetem com a marc de referència més general. En aquest sentit són força útils els estats de la qüestió i les valoracions sobre l'ús de tècniques qualitatives d'investigació realitzats en el marc de diferents treballs del nostre entorn que els han utilitzat de manera privilegiada (Nogué, 1985; Cànoves, 1990; Baylina et al., 1991; Baylina, 1996).

2.1. Mètodes qualitius i mètodes quantitius: selecció d'una metodologia

A l'hora de seleccionar la metodologia per emprendre una recerca hi ha la temptació de caure en un dualisme massa sovint invocat: el dels mètodes quantitius enfront els mètodes qualitius o viceversa i la conseqüent defensa dels avantatges d'uns mètodes enfront dels altres, com si la bondat o la maldat d'uns o altres fos quelcom absolut. Hi ha qui apunta que el marcat èmfasi que s'ha fet en els mètodes qualitius des de la geografia feminista ha

contribuït a reforçar aquest dualisme, amagant la superposició de mètodes que sovint es dona en la realitat (Lawson, 1995). De fet els mètodes qualitius impliquen elements quantitius i els mètodes quantitius impliquen actes interpretatius (Mattingly & Falconer-Al-Hindi, 1995).

D'entrada rebutgem aquesta manera d'enfrontar-nos al problema de la selecció de mètodes i partim del supòsit que cap mètode és perfecte o ideal, que tots pateixen limitacions i ofereixen avantatges i que en tot cas la gràcia estarà en saber escollir per cada lloc, per cada moment, problema a resoldre o per cada tema, aquell o aquells mètodes que més s'hi adequin i millor responguin als objectius que tenim plantejats.

Un bon exemple d'aquest dilema i de com el resolen ens l'ofereixen Pinch i Storey (1992) quan es proposen estudiar la divisió del treball domèstic a Southampton. Tenen en compte les dificultats que planteja tractar aquest tema en un qüestionari i valoren que una de les solucions seria abordar-lo amb un enfocament qualitiu, que permetés avaluar amb profunditat la validesa i el significat de les respostes. Ara bé, tot i valorar positivament aquesta útil informació, desestimen aquesta alternativa perquè consideren que els restringiria a un nombre limitat de casos i no estarien segurs de la seva representativitat. Finalment opten per l'enfocament quantitiu, que els permet obtenir una mostra representativa, però a canvi han de limitar notablement el ventall de preguntes a plantejar.

En contrast amb aquest cas, podem observar l'exemple d'una recerca sobre la dimensió geogràfica de la combinació de tasques per part dels pares i mares que treballen a Holanda (Droogleever & Karsten, 1989). No hi ha, o almenys no s'explica, aquest dubte inicial, sinó que d'entrada s'opta per una aproximació qualitativa, 45 entrevistes en profunditat precedides d'un qüestionari, convençudes que aquesta serà la millor, o potser l'única manera d'abordar el problema que es plantegen estudiar. Reconeixen que això no els permet assolir representativitat en els resultats, però plantegen que enlloc de proposar generalitzacions, el seu objectiu

principal és obtenir informació aprofundida sobre les maneres com les persones combinen les tasques i les limitacions que enfronten, i que justament per això han triat aquest mètode qualitatiu.

Tot dependrà per tant no només del tema, el lloc o el moment en que s'inscriu la recerca, sinó també de la mena de resultats que vulguem obtenir o de perquè hagin de ser utilitzats, és a dir dels objectius de la recerca i les seves prioritats (Simonsen, 1995). Si abans que tot interessa poder parlar de representativitat, poder donar percentatges... encara que sobre un limitat nombre d'aspectes, que és el que molt sovint es demana des de les instàncies polítiques o empresarials quan encarreguen treballs d'investigació, l'opció seran els mètodes quantitius. Però si el que es vol és arribar a conèixer a fons un problema, encara que aquest coneixement es basi en l'experiència d'un o uns pocs individus, l'opció seran els mètodes qualitius. D'altra banda, com assenyalen alguns autors, la clau no està només en quins mètodes s'utilitzen sinó en com s'utilitzen, com s'apliquen i al servei de quins objectius es posen (Harding, 1987; Rose, 1993a; Silverman, 1993).

Partint d'aquesta base, ens sembla que una de les millors maneres d'aprofitar el que de bo tenen els diversos mètodes és adoptar una estratègia de recerca múltiple, on hi tinguin cabuda diversitat de tècniques que es complementin entre si enlloc de competir. D'aquesta manera anirem més ben preparades per fer front als problemes complexos que planteja l'estudi de qualsevol realitat social (Eyles, 1988). Eyles proposa aplicar aquesta estratègia de recerca múltiple als diferents plans de la recerca: diversitat d'investigadors, de teories i de mètodes, i també diferents fases, escenaris o informants, per obtenir un ventall més ric de dades. Tot i que aquestes recomanacions les trobem en un manual sobre tècniques qualitatives d'investigació (Eyles & Smith, 1988), John Eyles no dubta a reconèixer el valor de les enquestes quantitatives per la recerca interpretativa, considera que les dades estadístiques poden ajudar a corregir les informacions provinents del treball de camp qualitatiu, a donar-hi nova llum, a demostrar o refutar la generalització feta a partir d'una observació singular (Eyles, 1988,

pp.5).

Aquesta opció ha estat defensada per altres autores, concretament en el marc de la reflexió sobre la recerca feminista, on se suggereix la utilització de múltiples mètodes complementaris com una via per superar problemes no resolts, com el mite de la dona universal, la crítica a l'objectivitat o les relacions de poder (Gilbert, 1994) o bé per superar les divisions artificials de la recerca, com la divisió entre l'econòmic i el social (Rose, 1993a). Es valoren els projectes que lliguen les anàlisis qualitatives amb les quantitatives, perquè acoblen el poder del general amb el matís del particular, mentre que els treballs qualitius treballen amb petites mostres, limitades en el temps i en l'espai, els treballs quantitius resumeixen la informació d'àmplies poblacions i àrees, aconseguint així resultats més rics (McLafferty, 1995).

En el nostre cas el procés de selecció de metodologies ens ha portat a seguir aquest camí d'integració, més que no pas un camí d'exclusió. Així hem intentat incorporar totes les aproximacions que ens semblaven útils per assolir els objectius proposats per la recerca, encara que a primera vista poguessin semblar contradictòries o com a mínim no agregables. D'aquesta manera s'articulen una aproximació qualitativa, referida a una escala més gran, la del barri de Sants, adreçada al conjunt de les dones majors d'edat i una aproximació quantitativa, referida a una escala més petita, la de la ciutat de Barcelona, i adreçada a un col·lectiu més acotat, el de les dones de 25 a 50 anys. Cronològicament la utilització de l'enfocament qualitatiu va precedir a la del quantitatiu, això ha tingut uns avantatges clars de cara a polir l'Enquesta i a revestir-ne la interpretació, però no neguem que haver invertit l'ordre ens en hagués aportat uns altres, com per exemple la possibilitat d'haver explorat més a fons aquelles qüestions sobre les que els resultats de l'Enquesta no ens acaben d'informar o ens plantegen nous interrogants.

Algunes de les decisions que cal anar prenent al llarg del procés d'investigació han pogut ser triades, però la majoria han estat condicionades per factors externs a la recerca, derivats del fet que

l'origen del primer treball fos un encàrrec institucional de l'Ajuntament de Barcelona, per exemple que el treball qualitatiu es fes al barri de Sants i no a un altre barri o al conjunt de la ciutat, tal com s'explica a l'apartat 1.3., o per exemple el mateix ordre en l'aplicació de les metodologies, que acabem de comentar. Tot i així no hem notat un encotillament excessiu per aquests condicionants externs, sinó que hem pogut adaptar els resultats obtinguts a través d'aquestes diverses aproximacions d'una manera integrada i prou satisfactòria.

Un dels elements que sí caldria justificar és el perquè al fer el canvi de mètode i d'escala pel conjunt de la ciutat, és a dir a l'hora de realitzar l'Enquesta, l'univers d'aquesta es restringeix al col·lectiu de dones de 25 a 50 anys, enlloc d'haver mantingut l'univers del conjunt de dones majors d'edat, marc de les entrevistes en profunditat. Aquesta seria una de les decisions on la influència de l'experiència prèvia de les entrevistes en profunditat ha estat més clara.

A través de les entrevistes havíem copsat com, per exemple, la vivència dels temps a la ciutat per part de les dones grans no tenia res a veure amb la de la resta de ciutadanes. Aquest és un col·lectiu que per les seves característiques específiques necessitaria una aproximació particular, es tracta de dones que manifesten problemes d'accessibilitat a la ciutat, però que expressen problemes més relacionats amb l'espai que amb el temps. El temps és per aquest col·lectiu un recurs més aviat abundant, fins i tot sobrer i per tant menys problemàtic que per les dones que es troben en l'etapa central del cicle de la vida. Una excepció seria la d'aquelles dones grans que fan feines de substitució respecte les generacions més joves, o el de les dones que es mantenen actives per sobre d'aquesta edat o que tenen fortes demandes de treball de cura, però que en tot cas afronten realitats força diferenciades respecte a les dones de la franja d'edat central. De fet en alguns dels treballs realitzats en el marc de les experiències sobre els temps a les ciutats italianes, s'adreça una enquesta diferenciada a les dones grans, adaptada a les necessitats específiques d'aquest col·lectiu (Cooperativa Le Nove, 1990a). En el nostre cas vam

valorar que aquesta seria també l'opció desitjable, per això es va decidir excloure de l'Enquesta a les dones més grans, deixant oberta la possibilitat d'abordar el seu estudi en un altre moment.

D'altra banda la realització d'entrevistes també ens havia fet veure com, malgrat haver marcat el límit inferior en la majoria d'edat, era pràcticament impossible trobar dones que s'haguessin emancipat abans dels 25 anys. La situació actual d'allargament del període d'estudis, i de retardament en la incorporació al món laboral per la crisi de l'atur, dificulten i ajornen aquest procés d'emancipació i per tant retarden la formació de noves llars i l'opció de la maternitat entre les dones més joves. De manera que si incorporàvem aquest col·lectiu a l'Enquesta ens trobaríem amb una majoria de dones joves vivint a la llar familiar i per tant majoritàriament alienes a la realitat de la doble jornada, de la sobrecàrrega de treball i de manca de temps, que ens interessava estudiar. Per això es va decidir pujar aquest límit inferior d'edat als 25 anys. Val a dir que, tot i així, moltes dones joves de més de 25 anys també es troben en aquesta mateixa situació, però en tot cas a mida que creix l'edat coexisteixen cada cop més amb les dones que s'emancipen.

De manera que esporgant per dalt i per baix per diferents raons i sense menystenir les necessitats d'aquests altres col·lectius i la necessitat d'estudiar-los i de fer front a les seves demandes, vam individualitzar el col·lectiu de dones de 25 a 50 anys, que creiem que, amb límits difuminats als dos extrems, constitueixen el gruix de patidores de la sobrecàrrega de treballs i dels problemes derivats de l'organització dels temps a la ciutat. Aquestes dones en la franja central de la vida són les que més compatibilitzen diversos papers i treballs: fan de treballadores professionals, de cuidadores d'altres persones, de mantenidores de llars, d'escoltadores i visitadores, de gestores comunitàries i mantenidores d'espais col·lectius... Són els enllaços, els principals eixos estructuradors entre l'organització familiar i l'espai social, que permeten que la ciutat funcioni cada dia. Per això hem decidit privilegiar-les i ens hem interessat per conèixer com s'organitzen, com se'n surten i què desitgen mentre naveguen en aquest fràgil

equilibri dels temps quotidians.

Val a dir que valorar l'especificitat d'aquesta franja d'edat no és una apreciació aïllada, sinó que la comparteixen molts altres autors (Pristinger, 1985, Clos, 1986, Cooperativa Le Nove, 1990a, Zuzanek & Smale, 1992). La trobem en alguns treballs de les autores italianes, per exemple en el cas dels estudis referits a la ciutat de Mòdena, l'univers de l'enquesta sobre l'ús del temps és el de les dones de 24 a 50 anys (Cooperativa Le Nove, 1990a) o en el cas d'un estudi sobre la doble presència de les dones casades a la regió de Venècia, es va triar la franja de 20 a 50 anys, perquè es va considerar que es tractava de l'arc productiu i reproductiu femení en el qual es concentra el màxim de responsabilitats de la dona-esposa-mare (Pristinger, 1985, pp.116). En estudis sobre la incorporació de la dona al mercat de treball, s'assenyala com en el cas espanyol és significatiu que sigui el grup de dones en edats centrals, de 25 a 40 anys, el que experimenta el creixement més important de la taxa d'activitat (Barañano, 1992). L'especificitat d'aquesta franja central d'edat també ha estat assenyalada per alguns geògrafs urbans. Per exemple quan Paul Knox parla dels canvis econòmics i socials esdevinguts des dels anys 60's i es refereix a la participació de les dones en el treball assalariat individualitza la franja d'edat de 25 a 44 anys, que qualifica com a *core "homemaking" years* (Knox, 1994, pp.288).

2.2. L'aproximació qualitativa

Tal com s'ha esmentat anteriorment, els resultats que es presenten en aquest treball són fruit de la combinació de dos mètodes de treball: una aproximació qualitativa basada en la realització d'entrevistes exploratòries i entrevistes en profunditat i una aproximació quantitativa, concretada en la realització d'una Enquesta. Ambdós treballs es complementen en el sentit que els avantatges d'un enfocament compensen els desavantatges de l'altra i al mateix temps es recolzen i s'enriqueixen mútuament amb les seves aportacions específiques.

En el procés de realització d'entrevistes hem de distingir dos plans i dos moments ben diferenciats: les entrevistes exploratòries i les entrevistes en profunditat. En ambdós casos es tracta d'entrevistes informals semiestructurades, no directives, realitzades en base a un guió obert, que inclou els grans temes a tractar i una llista de preguntes orientatives, realitzades amb l'objectiu d'obtenir informació sobre un determinat tema, és a dir que es tracta de converses flexibles, que admeten respostes totalment obertes i girs en la conversa o canvis en l'ordre en que es van plantejant les qüestions.

Malgrat aquests trets comuns en el seu planteig general, els dos tipus d'entrevistes presenten diferències que cal considerar. En el primer cas, el de les entrevistes exploratòries, les persones entrevistades ho són en base al càrrec o a la funció que desenvolupen. La informació que els demanem no és la del seu univers privat, encara que també ens aportin les seves opinions personals, sinó la informació relativa al col·lectiu o al tema que vingui al cas: comerciants, consumidors, veïns i veïnes, administració... Es tracta d'entrevistes més curtes i on les informacions a obtenir són específiques per cada cas. En canvi en les entrevistes en profunditat es pretén anar més a fons en les qüestions, les protagonistes de les converses són les mateixes dones entrevistades, la seva vida quotidiana, les seves opinions, desitjos, contrarietats... Aquí tot i tractar-se d'històries individuals, úniques, l'eix conductor de la conversa és el mateix en

tots els casos, ens interessa conèixer tot allò que en la vida quotidiana de cada dona té relació amb l'organització del seu temps a través de la seva pròpia descripció i amb les seves pròpies paraules.

2.2.1. Les entrevistes exploratòries

La realització de les entrevistes exploratòries va ser una de les primeres tasques que es van emprendre, conjuntament amb l'exploració bibliogràfica sobre el tema i sobre l'àrea d'estudi. Aquestes entrevistes tenien un objectiu principal, que era conèixer l'organització i el funcionament dels horaris dels serveis i els comerços al barri de Sants i uns objectius secundaris, que eren d'una banda detectar el grau d'interès de la població pel tema de l'organització dels temps en aquest espai urbà i per altra banda recollir informació útil per l'elaboració del guió obert per les entrevistes en profunditat. No cal dir que en un segon moment aquestes entrevistes també van ser molt útils per l'elaboració del qüestionari de la posterior Enquesta, així com per la presa de decisions sobre la definició del col·lectiu a enquestar.

En total es van realitzar vint-i-dues entrevistes exploratòries, entre els mesos de març i juliol de 1993⁴. Es van adreçar tant a persones representatives del teixit social i associatiu del barri de Sants, com per exemple les associacions de veïns, les de comerciants, un grup de dones... com a persones responsables de l'administració: tècnics de l'administració municipal, responsables de serveis del Districte, de la Generalitat de Catalunya... així com a representants d'organitzacions civils d'àmbit general com ara la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, l'Organització de Consumidors i Usuaris, sindicats...

Per a la realització d'aquestes entrevistes exploratòries es van preparar dos guions⁵ molt oberts, amb les principals qüestions a

⁴ Una llista amb el nom i el càrrec o la funció de les persones entrevistades pot trobar-se a l'annex 2.

⁵ Aquests guions orientatius poden trobar-se a l'annex 2.

tractar, l'un adreçat als representants de consumidors i usuaris i l'altre adreçat als representants dels comerciants o de les entitats prestadores de serveis, fossin públiques o privades.

Aquesta informació de base sobre els horaris dels serveis i els comerços del barri de Sants es va completar paral·lelament amb la consulta a guies d'informació ciutadana, que faciliten els horaris d'obertura de diferents tipus de serveis. Quan aquesta informació no era disponible per escrit s'intentava obtenir telefònicament, sigui trucant directament a l'entitat o bé a través del servei d'informació telefònica de l'Ajuntament de Barcelona, el 010. En el cas dels horaris dels comerços, a banda de la informació obtinguda de mans de les associacions de comerciants, es va recollir telefònicament la informació sobre els horaris d'obertura i tancament dels comerços situats a l'eix Creu Coberta/carrer de Sants, considerat el nucli neuràlgic de l'activitat comercial del barri i una de les principals concentracions de petit comerç de Barcelona.

2.2.2. Les entrevistes en profunditat

La utilització d'aquesta tècnica es va abordar essent conscients dels seus avantatges i de les seves limitacions, però en tot cas segures de que, a més del valor que incorporaven en sí mateixes, les entrevistes en profunditat eren un precedent i un complement excel·lent de cara a la posterior realització d'una enquesta quantitativa. Les entrevistes⁶ ens van permetre fer una aproximació més rica pel que fa als continguts, amb opinions, preocupacions, matisos, aspiracions... que habitualment són impossibles de captar amb les tècniques quantitatives convencionals. En contrapartida les entrevistes no permeten, ni pretenen, oferir resultats estadísticament significatius, però aquest desavantatge el vam poder compensar amb la posterior realització de l'Enquesta. Es per això que valorem molt positivament l'experiència de la combinació de dos tipus de

⁶ A l'annex 2 es poden trobar, a tall d'exemple, les transcripcions d'algunes de les entrevistes en profunditat realitzades.

metodologies, que sovint es presenten com a oposades, però que en la nostra experiència han resultat perfectament complementàries i concordants pel que fa als resultats.

Els objectius de la realització d'aquestes entrevistes en profunditat eren d'una banda obtenir elements que ens permetessin conèixer l'ús del temps per part de les dones entrevistades i els factors que en determinen la diversitat i d'altra banda conèixer l'adequació dels horaris comercials i dels serveis a les demandes d'ús per part d'aquestes dones.

Abans de procedir a la realització de les entrevistes pròpiament dites, es van haver de fer una sèrie de treballs previs: preparació del guió de l'entrevista, definició de la tipologia, selecció i localització de les persones a entrevistar i concertació d'entrevistes. A aquests treballs preparatoris va seguir, amb posterioritat a la realització de les entrevistes, el procés de transcripció, buidat i anàlisi dels resultats obtinguts.

2.2.2.1. El guió de l'entrevista

El guió preparat per a la realització de les entrevistes en profunditat era força ampli i detallat, perquè hi tinguessin cabuda totes les situacions possibles, permetent així la utilització del mateix guió base per a totes les entrevistes i per tant la seva posterior explotació conjunta. Al mateix temps però, la seva aplicació era també molt flexible, en el sentit que s'anava adaptant al perfil i a la realitat personal de cada una de les entrevistades, ometent les preguntes que no fossin pertinents, per exemple les preguntes en relació als fills i filles si no n'hi havien o bé les relatives al treball remunerat si l'entrevistada no estava ocupada.

L'entrevista es plantejava com una conversa oberta, que encara que tingués l'esmentat guió com a base, podia fluir lliurement, alterant l'ordre de les preguntes si es creia necessari o fins i tot afegint-ne de noves si això podia fer més aclaridor el diàleg o si sorgia alguna particularitat que no hagués estat prevista en el guió genèric, però

que pogués resultar d'interès pel tema d'estudi. A més d'aquesta flexibilitat pel que fa al planteig de les preguntes, aquesta flexibilitat era total en el cas de les respostes, que eren totalment obertes. Únicament si les respostes eren excessivament lacòniques, s'intentava insistir, reformulant o repetint la pregunta per obtenir més informació sobre la qüestió, encara que respectant sempre el dret de l'entrevistada a no contestar determinades qüestions si no ho creia convenient.

El guió⁷ de l'entrevista es va dividir en cinc grans blocs de diferent extensió, que es van dividir al seu torn en un cert nombre de subapartats en els quals s'emmarcaven les diferents preguntes. Un primer bloc es dedicava a fer una descripció del context general de l'entrevistada, per tal de conèixer les seves característiques personals, l'estructura de la llar, la situació familiar, així com la descripció general de la seva jornada quotidiana.

El segon bloc, dedicat al temps de treball remunerat o productiu, s'adreçava principalment a les dones ocupades en el moment de realització de l'entrevista. Comprenia qüestions relatives a les característiques de l'ocupació, la localització del lloc de treball, el tipus de jornada laboral, l'horari de treball, les interrelacions amb el treball reproductiu i la pluriocupació... També es reservava una darrera bateria de preguntes per aquelles entrevistades que, encara que no estessin ocupades en el moment de l'entrevista, haguessin treballat anteriorment.

El tercer bloc estava dedicat al temps de treball reproductiu, domèstic, de cura de les persones o no remunerat. Val a dir que donat que aquest tipus de treball sí que era realitzat per absolutament totes les entrevistades, encara que amb diferents graus d'intensitat, aquesta part del guió es va poder aplicar en tots els casos. A més d'avaluar el temps dedicat a aquestes activitats, les preguntes també s'interessaven per la distribució d'aquest treball en el sí de la llar, la valoració de la divisió sexual del treball, l'existència d'ajudes externes, el règim d'àpats, les

⁷ El guió obert complet utilitzat per la realització de les entrevistes en profunditat es pot trobar a l'annex 2.

compres i l'opinió sobre els horaris comercials, el treball de cura d'infants, persones grans o malaltes, l'opinió sobre els horaris escolars, els serveis públics i altres tipus de serveis...

Un quart bloc es va dedicar al temps lliure, amb totes les dificultats d'interpretació que aquest concepte implica. Es demanava informació sobre quantitat de temps lliure, la seva distribució en activitats, les persones amb qui es comparteix, la valoració que se'n fa, la seva localització, així com una valoració sobre els horaris dels serveis d'oci i cultura.

El darrer bloc, molt menys important que els altres en extensió, es va dedicar al temps nocturn: les hores de son, el treball de nit, les dificultats per realitzar activitats nocturnes...

Un cop esgotat el guió previst sempre hi havia l'oportunitat d'ampliar-lo per part de l'entrevistadora o per part de l'entrevistada si es creia que hi havia algun aspecte que no havia quedat prou recollit.

2.2.2.2. La tipologia de les persones a entrevistar

La definició de la tipologia i sobretot del nombre de persones a entrevistar no depenia únicament de nosaltres, sinó que donat que aquest treball es feia en el marc d'un encàrrec institucional aquests aspectes estaven ja acordats prèviament en el marc d'un projecte. Tot i així aquestes qüestions van ser discutides i revisades amb les persones encarregades de la supervisió i seguiment del treball i va ser possible flexibilitzar o canviar alguns dels criteris inicials. En total es van realitzar 26 entrevistes⁸ a dones de perfils diversos, de les quals aquí s'utilitzen especialment les 20 que corresponen a les dones que tenen de 25 a 50 anys i que per tant es corresponen a la franja d'edat definida per l'Enquesta. En la definició d'aquest nombre total

⁸ En el treball que va servir de marc per la realització d'aquestes entrevistes (vegeu Garcia Ramon, Cànoves i Prats, 1994) es van realitzar a més a més, a títol exploratori, 6 entrevistes a homes, però que no s'utilitzen en l'anàlisi que se'n fa en aquesta tesi.

d'entrevistes van intervenir diversos factors: el ja citat de l'abast i el calendari de l'encàrrec, la cobertura d'un mínim de perfils definits en base a la tipologia establerta, l'assoliment d'un punt de saturació manifestat en la diversificació progressivament menor de les respostes i finalment el retard provocat per les dificultats sorgides en la localització de determinats perfils, que va obligar a tancar aquesta fase en un cert moment després d'haver esgotat tots els recursos a l'abast.

L'objectiu de la tipologia de persones a entrevistar era que, renunciant d'entrada a qualsevol tipus de significació estadística, que de fet no és pròpia d'aquest tipus d'aproximacions, la selecció fos suficientment heterogènia i àmplia per permetre obtenir els punts de vista i les experiències d'un ventall prou diversificat de perfils de dones, que alhora fossin significatius de la realitat del barri.

L'univers al qual s'adreçaven les entrevistes era el de les dones majors d'edat, residents al barri de Sants, aquests eren per tant els únics requisits genèrics que havien de complir les persones entrevistades. D'aquest gran conjunt només vam excloure a priori el cas de les dones joves no emancipades, perquè es va considerar que es tractava d'un grup que majoritàriament no assumia la responsabilitat principal de la llar i per tant difícilment es trobava amb una situació de doble jornada o de sobrecàrrega de treball, situació que s'havia decidit prioritzar.

Per triar els perfils de dones a entrevistar dins d'aquest gran col·lectiu, es van seleccionar una sèrie de variables que es consideraven rellevants per l'objectiu de la investigació i es van relacionar entre elles per tal de construir la tipologia base. Les variables considerades per la definició de la tipologia van ser les següents:

Edat: La importància d'aquesta variable bàsica és evident, ens interessava tenir cobertes les diferents etapes del cicle de la vida de les dones, amb l'excepció abans esmentada i fer un èmfasi especial en l'etapa adulta o de la franja central de la vida, moment

en que solen coincidir l'emancipació de la llar familiar, la formació de parella, l'entrada al món laboral, la maternitat... i que d'altra banda coincideix aproximadament amb la franja d'edat seleccionada per la realització de l'Enquesta quantitativa. Així doncs de cara a la construcció de la tipologia es van fer quatre grans grups d'edat: menors de 30 anys, de 30 a 45 anys, de 46 a 65 anys i majors de 65 anys.

Tipus de llar: Aquesta variable influencia força la càrrega de treball reproductiu a realitzar, les possibilitats de fer-hi front i de distribuir-la, per això es va decidir incloure-la com a variable bàsica. Es va distingir entre llar unipersonal, formada únicament per la persona entrevistada; llar monoparental, formada per l'entrevistada i els seus fills i/o filles; llar formada per l'entrevistada, la seva parella i amb fills i/o filles vivint a la llar; i finalment llar formada només per l'entrevistada i la seva parella, sense fills vivint a la llar.

Categoria socioprofessional i ocupació: En aquest cas era molt difícil establir grups perquè de seguida es disparaven el nombre de categories, de manera que aquesta variable es va tenir en compte de forma bastant genèrica, en el sentit d'intentar que les dones entrevistades pertanyessin a ocupacions i categories socioprofessionals diverses i representatives de categories baixa, mitjana i alta. En tot moment es van privilegiar les dones actives i molt especialment les ocupades, ja que el que interessava era fer sobresortir les dificultats temporals derivades de la realització de dobles jornades.

Tipus de jornada laboral: Finalment i tenint en compte que el tema central de l'estudi és el del temps, es va valorar l'activitat, és a dir la distinció entre no ocupades i ocupades i per aquestes darreres es va diferenciar segons el tipus de jornada laboral: jornada completa, jornada parcial o jornada variable, referent a les que treballen en torns o horaris variables.

Del creuament de les variables edat i tipus de llar, obteníem una matriu de doble entrada que ens va servir de base per caracteritzar

cada un dels perfils que apareixien a cada casella. Alguns perfils es van descartar d'entrada, com el de les dones majors de 65 anys amb parella i fills, perquè no es corresponien amb les situacions representatives d'aquell moment del cicle de la vida, mentre que altres varen ser descartats al llarg del procés quan perfils poc corrents no van poder ser localitzats, per exemple tots els casos de dones de llars monoparentals se situen entre els 30 i els 65 anys. A més d'aquestes dues variables principals i per als perfils més habituals es va intentar diversificar la tipologia en base a la categoria socioprofessional, l'ocupació i el tipus de jornada laboral, tal com s'ha indicat abans.

Donat que no era possible fer tantes entrevistes com casos resulten del creuament de totes aquestes variables, es van prioritzar les entrevistes a dones ocupades i amb responsabilitats familiars -franja de 30 a 45 anys-, per la major incidència entre aquest col·lectiu de la sobrecàrrega de treball i la doble jornada. D'altra banda també es van prioritzar les situacions considerades més freqüents, d'acord amb les dades obtingudes de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona 1990 (Subirats, Masats & Carrasquer, 1992).

2.2.2.3. La realització de les entrevistes

En la selecció i la posterior localització de les persones a entrevistar han intervingut i col·laborat i ens han obert moltes portes els i les responsables o líders de les entitats i associacions del barri, així com responsables de diferents serveis dels Districte de Sants-Montjuïc. Algunes d'aquestes persones havien estat entrevistades en la fase exploratòria, la qual cosa va facilitar la seva col·laboració en aquesta fase, per la seva major motivació i pel seu major coneixement del tema objecte d'estudi. Seguint el sistema de la "bola de neu" a aquests interlocutors qualificats els comunicàvem les característiques que hauria de tenir la dona o dones que cercàvem, d'acord amb la tipologia prèviament establerta, i ells o elles les intentaven localitzar en l'entorn de l'entitat, el veïnat, el lloc de treball, el mercat o el col·lectiu

d'usuàries de certs serveis.

Un cop localitzaven un dels perfils sol·licitats ens facilitaven les coordenades personals perquè ens hi poguéssim posar en contacte i proposar la realització de l'entrevista. Val a dir que en la major part dels casos la persona intermediària, la que havia facilitat el contacte, havia posat en antecedents a la persona a entrevistar, assegurant al mateix temps la seva disponibilitat per col·laborar, pel que un cop arribats a aquest punt quasi no hi va haver negatives, sinó que aquestes, quan hi eren, es donaven prèviament en la fase de localització. Un cop confirmat aquest acord es procedia a entrar en contacte amb l'entrevistada potencial per determinar una cita, amb dia, lloc i hora a triar per part de l'entrevistada.

Els dies i hores de realització de les entrevistes van ser ben diversificats, mentre que el lloc de l'entrevista va ser el propi domicili en la major part dels casos, en deu casos es va realitzar en el lloc de treball aprofitant la pausa del migdia o un moment en que es podia abandonar la feina, un parell es van realitzar en un local públic i en un cas l'entrevista es va fer en els locals d'una entitat associativa del barri, sempre seguint la proposta de les entrevistades. Fos quin fos el lloc triat, sempre es va procurar que l'entrevista es desenvolupés en un clima on la persona es pogués sentir còmoda, sense sorolls, interrupcions o testimonis que entorpissin o condicionessin la conversa.

Posteriorment es procedia a la realització de l'entrevista, basada en el guió obert orientatiu abans citat, que en cada cas era adaptat a les característiques sociofamiliars i socioprofessionals de l'entrevistada concreta. Cal assenyalar que totes les entrevistes van ser realitzades personalment per qui escriu, el que li va permetre controlar directament el procés i tenir un coneixement de primera mà del context de cada entrevista. Això també li va permetre aprofitar l'experiència acumulada i anar millorant l'estratègia de l'entrevista a mida que va anar avançant el procés i es coneixia millor quines preguntes plantejaven problemes o desconfiances o quin ordre de les qüestions feia que l'entrevista es desenvolupés amb major fluïdesa o que un tema portés de manera

natural a un altre.

En primer lloc l'entrevistadora es presentava i explicava els objectius i el paper d'aquestes entrevistes en la marc de la investigació i després es comentaven qüestions generals sobre l'actualitat i la vida al barri per tal de trencar el gel i crear un clima de confiança. Un cop assolida aquesta sintonia es demanava permís a l'entrevistada per gravar la conversa, al·legant la dificultat per prendre notes i com això distorsionaria el diàleg i assegurant al mateix temps l'anonimat i la confidencialitat, és a dir la difusió restringida, del contingut íntegre de les gravacions. Encara que algú es va mostrar reticent en un primer moment, en la pràctica de seguida s'oblidava la presència de l'aparell de gravació i de fet totes les entrevistes van poder ser gravades. La duració mitjana aproximada de les gravacions és d'una hora per entrevista.

Un cop finalitzada l'entrevista se sol·licitava la col·laboració de l'entrevistada per completar una fitxa⁹ anònima amb les seves dades bàsiques: dades personals, familiars, de mobilitat, treball i sobre ús del temps. Aquestes fitxes no tenien cap propòsit quantificador ni estadístic, sinó simplement facilitar la disponibilitat de les dades bàsiques de cada entrevistada per tal de contextualitzar el contingut de l'entrevista corresponent quan s'escaigués.

Les entrevistes es van realitzar durant els mesos de juny, juliol i setembre de 1993. Val a dir que el fet que aquest període vagi coincidir amb l'estiu va ser un inconvenient, va dificultar els contactes i les localitzacions, ja que algunes persones estaven de vacances, altres feien horari intensiu d'estiu, es fa més vida al carrer, les vacances escolars plantejaven el problema d'haver de tenir cura dels infants... En general l'estació feia que l'ànim del personal estés més predisposat per anar a passejar que per tancar-se per a sotmetre's una entrevista. Tot plegat ens ha fet veure que aquest no és el millor període de l'any per fer aquesta mena de treball de camp, no perquè no pugui fer-se, sinó perquè és molt més costós en esforç i temps invertit.

⁹ El model de fitxa pot trobar-se a l'annex 2.

2.2.2.4. El tractament dels resultats

Un cop realitzades les entrevistes el pas següent va ser la transcripció íntegra i literal de les gravacions, que es va fer sempre en la llengua amb que va ser realitzada l'entrevista -català o castellà- i que sempre va ser triada per la persona entrevistada. Entre les convencions adoptades per la transcripció de les converses destaquem l'ús de les cometes, quan se cita el que ha dit algú, i l'ús de la lletra cursiva per les expressions fetes en altres llengües, els barbarismes... El parèntesi s'ha reservat per anotar les incidències, com per exemple les interrupcions i la seva causa. Aquestes transcripcions¹⁰ conformen el material de base sobre el que, conjuntament amb els resultats de l'Enquesta, s'ha construït l'anàlisi que s'exposa més endavant.

Val a dir que l'explotació del text de les entrevistes s'ha fet de forma manual, d'aquesta manera s'ha pogut deixar molt oberta la utilització dels paràgrafs de text en relació als múltiples i creuats conceptes que han anat sorgint al llarg de l'anàlisi, a més dels prèviament seleccionats. Seguint aproximadament l'esquema dels cinc grans temes i els seus corresponents subtemes, definits en el guió de l'entrevista, es va elaborar una llista de conceptes clau que es van anar associant als paràgrafs que configuraven el text de les entrevistes i que després van servir de base per l'anàlisi i l'elaboració de resultats. Val a dir que aquesta aproximació manual, que en altres ocasions es manifesta impossible, s'ha pogut dur a terme pel relativament reduït nombre d'entrevistes i de pàgines a manipular. Creiem que també ha estat un avantatge el fet que hagi estat la mateixa persona la que va realitzar totes les entrevistes, el que li donava un coneixement molt pròxim de cadascuna, aconseguint després de varies lectures una memòria panoràmica de tot el que s'havia parlat al llarg de les converses.

¹⁰ Les transcripcions íntegres de les gravacions, que són un material confidencial, estan dipositades i protegides als arxius de l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona. En el treball de transcripció va col·laborar Alfons Marquès, geògraf d'aquest Institut.

En el procés de realització de les entrevistes, però sobretot alhora de rendibilitzar al màxim la seva explotació, han estat molt útils els consells pràctics i bàsics que ofereixen alguns manuals (Riley, 1990; Taylor & Bogdan, 1992) i que ara no entrem a detallar, però que de seguir-los o no pot dependre l'èxit del conjunt del treball. En donem alguns senzills exemples: comprovar cada cop el bon funcionament de la gravadora, identificar les cintes ja gravades amb la data, la durada i el contingut per evitar confusions i no gravar-hi a sobre, transcriure literalment el contingut de les cintes amb anotacions sobre les interferències, fer còpies de les transcripcions abans de retallar-les o treballar-hi a sobre, classificar el contingut de les transcripcions amb colors o codis lineals pels grans temes, no treballar mai amb extractes de text sense tenir ben identificat el seu origen, elaborar les notes sobre la situació de l'entrevista i el context de seguida que hàgim acabat per no oblidar la informació etc...

2.3. L'aproximació quantitativa: una enquesta sobre l'ús del temps

El segon bloc metodològic d'aquest treball el constitueix l'Enquesta sobre l'ús del temps per part de les dones de 25 a 50 anys de Barcelona, que va realitzar l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona (IEMB en endavant) l'any 1995. És força evident que aquesta segona fase del treball presenta una continuïtat amb el treball que s'havia realitzat el 1993 al barri de Sants amb una metodologia absolutament diferent, el recurs a les entrevistes en profunditat. Ha estat molt útil comptar amb aquest treball previ a l'hora de plantejar l'Enquesta, ja que no partíem del no res, sinó que teníem un coneixement força aprofundit, si més no de la percepció del tema per part de les dones, de les seves principals àrees de preocupació, dels conflictes temporals que els planteja la quotidianitat... Aquest bagatge ha estat capitalitzat tant en el procés de disseny del qüestionari com en la seva posterior explotació.

Els objectius de l'Enquesta eren bàsicament tres: conèixer la distribució del temps entre les diferents activitats que realitzen les dones i els factors que la condicionen; detectar el grau de satisfacció d'aquestes ciutadanes en relació als horaris de comerços i serveis i en relació a l'organització dels horaris de treball i finalment copsar les preferències de cara a una millor organització horària de la ciutat i una millor distribució del temps i dels treballs entre els seus habitants.

La metodologia escollida en aquest cas va ser de tipus quantitatiu i es va concretar en la realització d'una enquesta a 788 dones de 25 a 50 anys residents a Barcelona. Es tracta d'una mostra representativa amb un marge d'error del 3,5% i un nivell de confiança del 95,5% i el sistema de mostreig ha estat aleatori simple¹¹.

¹¹ Per l'elaboració de la informació relativa a la realització de l'enquesta que s'ofereix en aquest apartat 2.3. i els seus subapartats hem comptat amb la valuosa col.laboració de Lucía Baranda, sociòloga de l'IEMB i coordinadora general d'aquest treball de camp.

2.3.1. Característiques tècniques de l'Enquesta

L'univers estadístic de l'Enquesta està format pel conjunt de la població femenina de 25 a 50 anys d'edat, resident a la ciutat de Barcelona (285.567 dones segons el cens d'habitants de 1991).

El nombre d'enquestes inicialment previstes va ser de 800, amb l'objectiu d'assolir un marge d'error relatiu del 3% amb un nivell de confiança del 95,5% sobre el conjunt de la mostra. La distribució de les enquestes prevista per districtes va ser aquesta:

1. Ciutat Vella	32
2. L'Eixample	121
3. Sants-Montjuïc	88
4. Les Corts	42
5. Sarrià-Sant Gervasi	80
6. Gràcia	72
7. Horta	80
8. Nou Barris	97
9. Sant Andreu	75
10. Sant Martí	113

La selecció de dones a entrevistar es va fer de manera aleatòria a partir d'un llistat del Padró d'Habitants de 1991 de l'Ajuntament de Barcelona.

El tipus d'entrevista ha estat personal i han estat realitzades en la seva totalitat per part d'enquestadores. Les enquestes s'han realitzat en els domicilis de les dones entrevistades a partir del qüestionari preparat a l'efecte i que es descriu més endavant. Prèviament a les visites de les enquestadores, les dones a enquestar havien rebut una carta informativa signada pel director de l'IEMB, en la que s'explicava l'objecte de l'Enquesta i s'anunciava la visita de l'enquestadora.

2.3.2. El treball de camp

El treball de camp¹² de realització d'entrevistes es va desenvolupar entre els mesos de febrer i abril de 1995. Paral·lelament es va avançar en el procés de codificació previ a la gravació de resultats, que es va dur a terme un cop finalitzada l'Enquesta.

El conjunt de tasques necessàries per a la realització d'aquest treball de camp i que es detallen a continuació, han estat assumides per l'IEMB: disseny del qüestionari, edició dels qüestionaris, disseny de la mostra i selecció de les dones a entrevistar, selecció i formació de les enquestadores, realització de les entrevistes, supervisió i seguiment de les enquestadores, codificació dels qüestionaris, gravació dels qüestionaris i depuració de la base de dades.

La valoració del funcionament del treball de camp ens resulta molt útil per contextualitzar l'Enquesta i analitzar els seus resultats, perquè ens informen sobre la vida d'aquestes dones fins i tot abans d'entrevistar-les, per això en ressaltem els aspectes més rellevants. Tot i que no es pot parlar d'incidents notables en el treball de camp, hi van haver nombroses dificultats que van anar apareixent al llarg de la seva realització.

Ens referim a una taxa relativament alta de negatives, dones que no volien respondre a l'Enquesta, i que es relacionen amb la peculiaritat del tema i la seva novetat, ja que per altra banda s'havia fet el treball previ d'enviar la carta i anunciar la visita de l'enquestadora. Tanmateix el que realment s'ha detectat com un problema han estat les negatives derivades de la manca de temps per part de les dones per respondre al qüestionari. Ha estat força freqüent el cas de dones que durant el dia no es localitzen al domicili i que quan es localitzen, a la tarda o vespre, no accepten

¹² L'equip de l'Institut d'Estudis Metropolitans encarregat de dur a terme aquest treball de camp va estar format per: Lucía Baranda, coordinadora general; Andrea Delgado i Elena Permanyer, coordinadores de les enquestadores; Núria Sánchez i Montserrat Ruiz, supervidores i codificadores dels qüestionaris, a més d'un equip de 20 enquestadores.

fer l'entrevista perquè en aquell moment estan massa enfeinades amb el treball domèstic i de cura. El fet que aquesta situació de sobrecàrrega sigui per elles habitual fa que tampoc s'aconsegueixi fixar una nova cita amb garanties d'èxit.

D'altra banda també hi ha hagut un percentatge elevat de dones que no es localitzaven al domicili ni durant el dia, ni fins a les 10 de la nit, hora a partir de la qual es considerava més correcte desistir en l'intent. Aquesta realitat manifesta un elevat nivell d'activitat fora del domicili, sigui per treballar, estudiar, buscar feina o esbargir-se, entre les dones d'aquesta franja d'edat.

Finalment s'ha sofert l'efecte d'una distribució d'entrevistes relativament petita per un territori molt ampli, el que ha donat lloc a una gran dispersió, sobretot allà on la densitat de població és més baixa, dificultant el treball de localització de les enquestadores i multiplicant els desplaçaments com a resultat de l'acumulació d'incidències.

Per fer-nos una idea de l'abast d'aquestes dificultats són útils les dades que comparen la mostra treballada amb la mostra realitzada. Amb l'objectiu d'obtenir les 800 entrevistes previstes inicialment, de les que finalment se n'han considerat vàlides 788 (mostra realitzada), es van contactar 1339 dones (mostra treballada). És a dir que per realitzar una entrevista s'han hagut de contactar 1,7 persones, xifra relativament alta si es compara amb la d'altres enquestes. Tot i així el 80% de les entrevistes s'han pogut fer a la titular o a la primera suplent.

Pel que fa a les xifres relatives als motius de no realització de l'entrevista els principals són les negatives (39,7%) i la no localització (35,7%), seguits dels canvis de domicili (14,7%) i d'altres causes amb una menor incidència.

2.3.3. El qüestionari

En el procés de discussió i disseny del qüestionari es va tenir en compte el seu contingut, la seva extensió, les qüestions prioritàries i el seu ordre, fent-ne proves... fins acordar el que va acabar sent el qüestionari¹³ definitiu. En el marc d'aquest procés també es va valorar la pertinència d'incorporar o no determinats aspectes que presentaven molts problemes de fiabilitat a l'hora d'explotar-ne els resultats i que finalment es va decidir excloure per diferents raons. Per exemple aquest va ser el cas dels ingressos, dada sobre la qual es tenia experiència que es tendeix a amagar la veritable resposta i per tant a desvirtuar la seva anàlisi i que a més a més a més plantejava el problema que calia distingir entre els ingressos de l'entrevistada i els de la llar. També ens hagués agradat molt poder introduir la component territorial, és a dir la comparació entre barris o districtes. Aquesta opció es va haver de desestimar, no per menysteniment del seu interès, sinó que no va ser possible introduir-la perquè amb la mostra amb la que treballàvem no hagués resultat prou significativa i no disposàvem de recursos suficients per construir una mostra que admetés aquest tipus d'anàlisi.

En aquest procés de preparació del qüestionari ens va ser molt útil, com ja s'ha dit, l'haver fet el treball qualitatiu previ al barri de Sants, però també ens va aportar molta informació poder consultar els qüestionaris o en algun cas fins i tot els resultats d'enquestes similars aplicades a algunes ciutats italianes en el marc dels projectes sobre les dones i els temps de la ciutat, que molts d'aquests municipis desenvolupen. Concretament vam disposar dels qüestionaris que s'havien utilitzat per fer les enquestes, sobre ús del temps per part de les dones, a Mòdena, Pistoia, Forlì i Cesena¹⁴ (Cooperativa Le Nove, 1990a).

El qüestionari estava subdividit en diverses seccions en base a la

¹³ El qüestionari definitiu i efectivament utilitzat per la realització de l'Enquesta es pot trobar a l'annex 2.

¹⁴ Hem d'agrair la col.laboració de la Dra. Maria Merelli, de la Cooperativa Le Nove, que ens va facilitar l'accés a aquests qüestionaris.

següent estructura:

- A. Dades sociodemogràfiques i contexte familiar
- B. Treball productiu
- C. Treball reproductiu
- D. Ús dels serveis i dels equipaments
- E. El temps lliure

En total comprenia 87 preguntes, la major part de les quals eren tancades. Entre les preguntes que admetien respostes obertes destaquem les relatives a ocupació i activitat, així com les que tenien per objectiu comptabilitzar minuts o hores de temps diàries o setmanals associades a determinades activitats. Per la resta de qüestions s'oferien vàries alternatives de resposta, alguna de les quals demanava especificar-ne el contingut.

La major part del qüestionari s'adreçava al conjunt de les dones entrevistades, excepte en la secció dedicada al treball, on es distingien les preguntes per les ocupades de les preguntes per les no ocupades, i en la secció relacionada amb els fills i filles, lògicament reservada a les dones que convisquessin amb fills i/o filles de determinades edats.

2.3.4. L'explotació de la base de dades

Un cop finalitzat el treball de camp de l'Enquesta es va procedir a codificar els qüestionaris i gravar-ne els resultats per la seva posterior explotació. Un cop obtinguda la base de dades es va procedir a la seva depuració i explotació¹⁵ en base a les variables i als creuaments seleccionats. Les variables principals apareixien de manera directa en el disseny del qüestionari, encara que algunes van haver de ser reagrupades en intervals, com per exemple els grups d'edats o els intervals relatius al nombre d'hores treballades, d'hores de son, d'hores de lleure...

¹⁵ La feina de depurar i explotar la base de dades de l'Enquesta va estar a càrrec d'Elena Permanyer, sociòloga de l'IEMB.

Pel que fa als creuaments d'aquestes variables principals amb altres s'han prioritzat de manera general al llarg de tota l'anàlisi els que fan referència a l'edat, el tipus de llar, sovint complementat amb informació sobre l'edat dels fills o filles i finalment la situació laboral de l'entrevistada. Una variable que també es podia haver considerat bàsica pel que fa als creuaments era el nivell d'estudis, però finalment es va desestimar incloure-la de manera genèrica en els creuaments perquè es va considerar que hi havia una tendència a la sobrevaloració en les respostes obtingudes.

Per l'anàlisi de determinades variables relatives al temps de treball productiu, com l'horari o el tipus de jornada, s'han afegit els creuaments segons tipus de contracte, categoria socioprofessional o activitat de l'empresa, mentre que les valoracions sobre el temps de treball també s'han creuat pel nombre d'hores treballades i pel tipus de jornada.

Per fer aquesta selecció de les variables i els creuaments entre variables necessaris per procedir a l'anàlisi ens ha estat molt útil tenir en compte l'experiència i la valoració sobre aquesta qüestió feta en el marc d'altres treballs, tant d'altres recerques sobre diferents temes en el mateix àmbit geogràfic, com d'altres recerques sobre el mateix tema en altres àmbits geogràfics. Així per exemple hem observat que la incorporació de la situació laboral com a variable principal és la que genera més unanimitat, ja que és retinguda en la majoria dels treballs que hem consultat (Giacomini, 1985; Douthitt, 1989; Droogleever & Karsten, 1989; Clark, Harvey & Shaw, 1990; Shelton, 1990; Shaw, 1991; Pinch & Storey, 1992; Zuzanek & Smale, 1992; Gustafsson & Kjulín, 1994). El tipus de llar, a vegades substituït per la variable estat civil, també és força utilitzat (Clos 1986; Droogleever & Karsten, 1989; Clark, Harvey & Shaw, 1990; Pinch & Storey, 1992; Zuzanek & Smale, 1992). En nombroses ocasions aquesta informació relativa al tipus de llar es complementa amb informació sobre la presència de fills o filles a la llar, el seu nombre, la seva edat... però en alguns casos també s'opta per utilitzar prioritàriament aquesta informació sobre les criatures sense especificar el tipus de llar.

Aquesta explotació de la base de dades s'ha fet amb el programa SPSS, *Statistical Package for Social Sciences*, que ens ha permès definir els subgrups de població sobre els quals desitjàvem tenir informació i elaborar les freqüències i les taules resultants dels creuaments entre variables proposats, que en tot cas han estat bidimensionals.

En base a aquestes taules i als gràfics que s'han elaborat, i conjuntament amb els resultats de les entrevistes de la fase qualitativa, s'ha procedit a l'anàlisi dels resultats pròpiament dita, que es troba explicitada en el capítol 5, nucli central del nostre treball.

2.4. Balanç i reflexions sobre els mètodes emprats

En conjunt el balanç és positiu, en el sentit que ens ha permès assolir els objectius plantejats inicialment. Ara bé hi ha aspectes del procés d'aplicació dels mètodes que podem valorar més o menys positivament, parant esment en les limitacions i els avantatges de cada una d'elles i de la seva combinació.

L'experiència de la combinació, de la integració de diverses metodologies ens ha permès donar respostes que potser haguessin estat menys clares o contundents si haguessin basat en un únic mètode. Creiem que ha estat justament aquest fet el que ens ha permès visibilitzar els temps de la vida quotidiana de les dones, remarcant alhora els punts en comú i les diferències en la vivència d'aquesta experiència entre dones en situacions diverses.

Un dels aspectes on hem trobat més diferències entre l'ús de diferents mètodes és en el control que es manté sobre el procés, ens referim no tant a la qualitat, sinó a la temporalitat i al calendari d'execució del treball. En la fase de treball qualitatiu aquest control era directe i personal pel fet de ser la mateixa persona qui va assumir el procés de localització, concertació i realització d'entrevistes i la seva posterior anàlisi. Això feia que malgrat estar subjecte a les informacions o els contactes que havien de facilitar terceres persones, la major part de la feina depenia del propi ritme de treball. Contràriament, encara que de fet no podia ser d'una altra manera, en el procés de realització de l'Enquesta aquest control no era directe, sinó que depenia d'un equip encarregat del treball de camp i les circumstàncies que aquest hagués d'enfrontar, per tant el ritme de treball pel que fa a l'anàlisi de resultats depenia necessàriament del seu. Val a dir que en treballs de tipus qualitatiu aquesta dependència també es pot donar quan el procés de realització d'entrevistes és assumit per terceres persones, però aquest no va ser el nostre cas.

Un aspecte similar o relacionat amb aquest i que voldríem

comentar fa referència a la implicació personal de la investigadora en un i altre cas. Sembla bastant clar que en l'aproximació qualitativa aquesta implicació és major que en la quantitativa. En el primer cas t'enfrontes al paper en blanc amb un material de primera mà, que ha estat mínimament manipulat o filtrat per la gravació i la transcripció, recordes les cares, les expressions i les situacions de les entrevistes i tot això crea un clima de complicitat en el qual la sensació d'estar "donant veu" és molt més intensa. En el segon cas aquest acarament amb el material de base és més fred, t'arriben taules i xifres que han passat prèviament per un penós procés, en la seva gestació hi han intervingut cinc o sis persones, encara que amb l'objectiu de fer-les més pures i vàlides, i quan les has d'interpretar es transformen en isolats percentatges que només molt de tant en tant són reveladors i permeten ultrapassar el pla de la descripció. Tot això fa que el sentiment d'involucració sigui més gran en el primer cas. Segurament que per aquesta raó, entre altres, les tècniques qualitatives encara arrossegueu l'etiqueta pejorativa de subjectives, mentre que els resultats de les aproximacions quantitatives se segueixen considerant més objectius i científics.

Tanmateix creiem que la particularitat i alhora la universalitat del tema ha provocat una especial motivació en totes les dones que han intervingut en el procés: entrevistades, enquestadores, coordinadores... Qui no ha pensat mai en disposar de més temps ? A qui no l'ha preocupat la gestió d'aquest temps? Qui no ha hagut d'organitzar una estratègia per arribar a l'hora ? Qui no ha pensat que alguna cosa falla en els temps de la ciutat ? Es tracta de l'experiència de la quotidianitat dels temps i aquesta la tenim totes cada dia. El fet que les preguntes a plantejar poguessin ser respostes per qualsevol dona desencadenava complicitat, tant en les entrevistes en profunditat com en l'Enquesta. Aquest fet el valorem com un avantatge, en el sentit que al compartir les situacions i els problemes d'aquesta vida quotidiana a la ciutat, disminueixen els efectes de les desigualtats i els vincles de jerarquia que inevitablement s'estableixen sempre entre investigadores i entrevistadores o enquestadores i les persones entrevistades.

Un altre tema que ens hem plantejat en les diferents fases de la investigació i que és comú als diversos mètodes emprats, és el de la veracitat i la fiabilitat de la informació obtinguda. No ens referim tant a la voluntat explícita d'enganyar per part de les entrevistades -que eventualment hi pot ser- sinó més aviat a la dificultat de respondre acuradament a algunes preguntes, per exemple quan es demana estimar el temps dedicat habitualment a una determinada activitat. Hi ha activitats que tendeixen a ser subestimades, altres que es realitzen simultàniament, altres molt esporàdicament i tot això fa difícil una resposta precisa, aquesta resposta s'ofereix per aproximació en base a la percepció i l'estimació personal que en fa l'entrevistada. Està clar que encara que totes les entrevistades passen per aquest mateix procés, justament perquè és una estimació subjectiva no tothom la valora amb el mateix criteri, dificultant o matisant la tasca de la comparació o l'agregació de resultats.

Altres vegades la veracitat de les respostes queda en entredit quan hi ha el desig de donar una bona imatge, de quedar bé davant l'entrevistadora, sobrevalorant determinats aspectes o canviant la resposta real per la situació desitjada. Aquest podria ser el cas del nivell educatiu declarat, que hem observat que en termes generals se situa per sobre del que apareix a altres fonts respecte la mateixa població. Creiem que en aquest cas hi ha una tendència a la sobrevaloració quan per exemple es dona com a nivell d'estudis el dels estudis iniciats, encara que no s'hagin finalitzat. Un altre aspecte que creiem que se sobrevalora és el de la participació dels altres membres de la família, sobretot dels homes, en la realització de treball domèstic. Paral·lelament les dones sembla que tendeixen a subvalorar la seva càrrega de treball reproductiu a l'hora d'estimar-la en termes temporals. Hi ha autors que assenyalen que, concretament en aquest aspecte, s'està donant un canvi d'actituds o de valors socials en el sentit que una relació de partenariat igualitari és vista cada cop més com la situació de parella ideal, de manera que per acoblar-se a aquest ideal es tendeix a parlar de tasques compartides, encara que en la realitat siguin responsabilitat d'una persona, habitualment una dona (Pinch

& Storey, 1992).

Finalment hem de fer esment d'algunes implicacions ètiques i polítiques de la recerca que ens plantejem. Destaquem la responsabilitat sobre la custòdia i ús de la informació obtinguda. La gosadia d'haver entrat en la intimitat d'altres persones per obtenir una informació que ens ha estat útil per la recerca, ha d'anar acompanyada de les necessàries garanties de confidencialitat i d'ús restringit d'aquesta informació. A vegades aquesta mateixa confidencialitat ens planteja contradiccions quan ens impedeix comunicar de manera directa els resultats finals de la recerca a les persones implicades o convidar-les a participar activament en el procés de difusió d'aquests resultats, si aquesta possibilitat no s'ha previst i plantejat inicialment a les persones implicades. Aquesta dificultat per comunicar els resultats i contrastar-los, no només amb les persones que han estat font directa d'informació, sinó amb el conjunt de persones implicades o afectades per les conclusions a les que arribem, és potser un dels sentiments més insatisfactoris de tot el procés de recerca (Ley, 1988).

Assumim que fer recerca no és quelcom neutre, no creiem que aquesta neutralitat existeixi d'altra banda, encara que sovint es fa el planteig que el procés de recerca no ha d'interferir en la realitat que estudia. A l'iniciar una investigació amb un enfocament de gènere ja ens posicionem al plantejar si pretenem fer recerca *amb* o *per a* les dones o bé si es tracta de recerca *sobre* les dones (McDowell, 1988, 1992). McDowell proposa que cal optar per fer investigació per les dones i aquesta ha de ser útil i instrumental, ha de contribuir a millorar la qualitat de vida de les dones, també adverteix però que admetre obertament que es treballa pel canvi social porta sovint a que la recerca sigui qualificada d'esbiaixada i poc acadèmica (1988). De fet com assenyala Gilbert (1994) quan s'opta per un enfocament de gènere, per fer recerca feminista, la interferència en la realitat sembla inevitable, a banda de desitjable, en el sentit que els seus resultats beneficien i contribueixen al moviment de les dones. Aquest compromís amb el canvi social, amb la superació de les diferències de gènere

construïdes socialment, en definitiva la no neutralitat de la recerca feminista és defensada per moltes altres autores (Rose, 1993a; Mattingly & Falconer-Al-Hindi, 1995). Ens afegim a aquests punts de vista que defensen el compromís de la recerca amb el desig que aquest impacte en la realitat i aquesta millora de la qualitat de vida de les ciutadanes realment es produeixi.

2.5. Referències bibliogràfiques

- BARAÑANO, Margarita (ed.) (1992) Mujer, Trabajo y Salud Madrid, Trotta.
- BAYLINA I FERRÉ, Mireia (1996) Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural, Tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BAYLINA, M., CANOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D. & VILARIÑO, M (1991) "La entrevista en profundidad como método de análisis en geografía rural: mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega" in Actas del VI Coloquio de Geografía Rural, Madrid, Departamento de Geografía, Universidad Autónoma de Madrid, pp. 11-19.
- CANOVES VALIENTE, Gemma. (1990) Mujer, trabajo y explotación agraria familiar: Un análisis desde la geografía del género, Tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CLARK, S., HARVEY, A. & SHAW, S. (1990) "Time use and leisure" in Social Indicators Research, 4 (23); pp. 337-352.
- CLOS i COSTA, Isabel (1986) "El viatge al treball a Barcelona i entorn" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 8-9 pp. 25-38.
- COOPERATIVA LE NOVE (1990a) Le donne nella città: tempi, bisogni e servizi. Rapporto di ricerca Modena, Comune di Modena.
- DOUTHITT, R. (1989) "The division of Labor within the Home: Have Gender Roles Changed ?" in Sex Roles, 11-12 (20); pp. 693-704.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos & KARSTEN, Lia (1989) "Daily activity patterns of working parents in the Netherlands" in Area, 21 (4); pp. 365-376.
- EYLES, John (1988) "Interpreting the Geographical World. Qualitative approaches in Geographical Research" in EYLES, John & David M. SMITH (ed.) Qualitative Methods in Human Geography Cambridge, Polity Press; pp. 1-16.
- EYLES, John (1988) Research in Human Geography Oxford, Blackwell.

- EYLES, John & SMITH, David M. (1988) Qualitative Methods in Human Geography Cambridge, Polity Press.
- GARCIA RAMON, M.Dolors; CANOVES, Gemma & PRATS, Maria (1994) Les dones i l'ús del temps al barri de Sants. Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans. Text mecanografiat.
- GIACOMINI, Bruna (1985) "Sincronie perdute: tempo e orario nella vita delle donne" in BIMBI, Franca & PRISTINGER, Franca (ed.) Profili sovrapposti Milano, Angeli; pp. 166-183.
- GILBERT, Melissa R. (1994) "The Politics of Location: Doing Feminist Research at "Home"" in Professional Geographer, 46 (1); pp. 90-96.
- GUSTAFSSON, Björn & KJULIN, Urban (1994) "Time use in child care and housework and the total cost of children" in Journal of Population Economics, 7 pp. 287-306.
- HARDING, Sandra (ed.) (1987) Feminism and methodology, Bloomington, Indiana University Press.
- KNOX, Paul L. (1994) Urbanization. An introduction to Urban Geography Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- LAWSON, Victoria (1995) "The politics of difference: examining the quantitative/qualitative dualism in post-structuralist feminist research" in Professional Geographer, 47 (4); pp. 449-457.
- LEY, David (1988) "Interpretive Social Research in the Inner City" in EYLES, John (ed.) Research in Human Geography Oxford, Blackwell; pp.121-138.
- MATTINGLY, Doreen & FALCONER-AL-HINDI, Karen (1995) "Should women count ? A context for the debate" in Professional Geographer, 47 (4); pp.427-435.
- McDOWELL, Linda (1988) "Coming from the dark: feminist research in geography" in EYLES, John (ed.) Research in Human Geography Oxford, Blackwell; pp. 155-173.
- McDOWELL, Linda (1992) "Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography" in Transactions of the Institute of British Geographers, 17 pp. 399-416.

- McLAFFERTY, Sara L. (1995) "Counting Women" in Professional Geographer, 47 (4); pp. 436-442.
- NOGUÈ I FONT, Joan (1985) Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.
- PINCH, Steven & STOREY, Angele (1992) "Who does what, where ?: a household survey of the division of domestic labour in Southampton" in Area, 24 (1); pp. 5-12.
- PRISTINGER, Flavia (1985) "Profili e percorsi del lavoro femminile" in BIMBI, Franca & PRISTINGER, Franca (ed.) Profili sovrapposti Milano, Angeli; pp. 93-146.
- RILEY, Judit (1990) Getting the most from your data. A handbook of practical ideas on how to analyse qualitative data Bristol, Technical and Educational Services Ltd.
- ROSE, Damaris (1993a) "On feminism, method and methods in human geography: an idiosyncratic overview" in The Canadian Geographer, 37 (1); pp. 57-61.
- SHAW, Susan (1991) "Research Note: Women's leisure time-using time budget data to examine current trends and future predictions" in Leisure Studies, 10 (2); pp. 171-181.
- SHELTON, Beth Anne (1990) "The Distribution of Household Tasks: Does Wife's Employment Status Make a Difference?" in Journal of Family Issues, 11 (2); pp. 115-135.
- SILVERMAN, David (1993) Interpreting qualitative data. Methods for analysing talk, text and interaction London, Sage.
- SIMONSEN, Kirsten (1995) "Família i vida urbana" in Documents d'Anàlisi Geogràfica, 26 pp. 179-190.
- SUBIRATS, M., MASATS, M. & CARRASQUER, P. (1992) Les condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona, Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- TAYLOR, S.J. & BOGDAN, R. (1992) Introducción a los métodos cualitativos de investigación Barcelona, Paidós.

ZUZANEK, Jiri & SMALE, Bryan (1992) "Life Cycle Variations in Across-the-Week Allocation of Time to Selected Daily Activities" in Loisir et Societé, 15 (2); pp. 559-586.

3. Els temps com a tema d'estudi i pràctica política

3.1. La geografia i l'ús del temps

3.1.1. L'estudi del temps en el marc de la geografia

Si cerquem el concepte de "temps" als diccionaris de geografia en general (Diccionario, 1986; Clark, 1987; Small & Witherick, 1987; Merenne, 1990; Brunet, Ferras & Théry, 1992) veiem que quan es tracta de diccionaris en llengües llatines el més habitual és que, si apareix, el terme es despatxi referint-lo al temps meteorològic o atmosfèric, sense ni tan sols mencionar l'existència de la geografia del temps, tret d'algunes excepcions (Bailly, Ferras & Pumain, 1992). Als diccionaris en llengua anglesa aquesta absència no és tan perceptible, probablement perquè el terme utilitzat per designar el temps meteorològic *weather*, no coincideix amb *time*. Si ens cenyim als diccionaris que acoten la seva cobertura a la geografia humana (Johnston, Gregory & Smith, 1990) aquesta mancança ja no es dona, es parla de geografia del temps, així com també de cronogeografia.

Hem de començar doncs per aclarir que no ens referim de cap manera al temps en aquest sentit meteorològic, sinó al temps o més ben dit als temps -en plural- de la vida. Dels múltiples temps que podríem identificar i pel que aquí ens interessa, ens referirem principalment als temps de la vida quotidiana de les persones i també, encara que de manera més indirecta als temps del cicle de la vida.

Un breu però molt útil balanç de la introducció i el paper del tema dels temps en la geografia humana ens l'ofereix Enric Mendizàbal (1993), que recentment ha aprofundit aquest treball d'exploració de la bibliografia sobre el temps i la geografia en la seva tesi de doctorat (1996). Ens recorda com l'estudi del temps en geografia ha estat tradicionalment lligat a dos tipus d'enfocaments. L'estudi del temps com a temps històric ha estat lògicament al centre dels treballs de **geografia històrica**, però també ha estat present en molts treballs de la geografia tradicional quan s'estudien l'evolució d'un paisatge o un determinat territori a través del

temps. Paral·lelament, les monografies produïdes per la **geografia regional** han prestat una especial atenció al pas del temps, tant pel que fa als canvis en el territori, com pel que fa a l'estudi dels canvis estacionals que afecten l'activitat humana de manera cíclica, especialment en el món rural. Paul Claval (Claval, 1992, pp.82) recorda també aquest lligam amb la tradició geogràfica, assenyalant com la geografia del temps entronca amb la tradició de l'anàlisi dels *gèneres de vida*.

Tanmateix val a dir que aquestes primeres aportacions tenen un caràcter marcadament descriptiu i s'ha criticat el fet que ambdues aproximacions ignoren el temps com a dimensió de l'experiència humana (Tuan, 1978). De fet, tret d'algunes apreciacions molt puntuals d'altres autors, caldrà esperar fins a Hägerstrand, perquè el tema del temps i més concretament el temps de l'activitat quotidiana de la població, s'incorpori plenament en la geografia com a tema d'estudi. Això suposarà incidir positivament en la valoració del tema en el marc de les ciències socials en general, contribuint al protagonisme de la geografia en aquest marc més ampli (Gell, 1992, pp.190).

Els treballs de Hägerstrand i l'Escola de Lund sobre la geografia del temps han contribuït enormement a la incorporació de la dimensió temporal a l'anàlisi geogràfica. L'han revaloritzat al considerar-la imprescindible per l'anàlisi de l'activitat humana, conjuntament amb la dimensió espacial¹⁶.

A partir dels anys 80s veurem com el tema del temps i més concretament les aportacions de Hägerstrand i els seus deixebles, comencen a aparèixer als manuals de geografia humana, essent aquest un signe de la seva plena acceptació en la comunitat geogràfica, tal com assenyala Mendizàbal (1993, 1996). Hi ha casos en que la referència és molt breu o citada com de passada (Claval, 1984; Johnston, 1986), però en d'altres podem trobar capítols sencers o apartats de capítol dedicats íntegrament a la geografia del temps o a la cronogeografia (Bailly & Beguin, 1982; Bailly,

¹⁶ Els treballs de Hägerstrand i les aportacions de l'escola de Lund es tracten amb més detall a l'apartat 3.1.2.

1984; Gregory & Urry, 1985; Cloke, Philo & Sadler, 1991; Unwin, 1995).

A partir d'aquest període i fins l'actualitat trobem també referències al tema del temps de la vida quotidiana de la població en alguns manuals de geografia urbana (per exemple Herbert & Johnston, 1979; Claval, 1981, pp.271; Knox, 1994, p.283) o de geografia social (Cater & Jones, 1989).

Si a més dels manuals de geografia fem un repàs a la presència del temps com a objecte d'estudi en les principals revistes de geografia i d'estudis urbans constatem que hi té una presència discreta, encara que en alguns casos es tracti d'aportacions fonamentals que fins i tot han assolit el qualificatiu de clàssics de la geografia, com per exemple els articles de Torsten Hägerstrand o per exemple l'article de Nigel Thrift (1977), revisat com a tal a *Progress in Geography* (1995). A nivell de l'estat espanyol les aportacions específicament dedicades a l'estudi del temps han estat també força escasses (Randle, 1965; Browne, 1983).

Aquesta presència, que considerem més aviat exigua, de l'estudi del temps en les revistes i els manuals de geografia i d'estudis urbans s'accentua quan restringim aquesta cerca a aquelles aportacions que combinen l'estudi del temps amb un enfocament de gènere. La contribució de Risa Palm i Allan Pred (1985, original 1974), que es comenta més endavant, suposa un gir en el sentit que combina per primera vegada l'interès per ambdós temes, obrint un camí al que després contribuiran moltes altres aportacions, entre les que destaquen els estudis sobre el viatge al treball fets o dirigits per Susan Hanson (Hanson & Hanson, 1980)¹⁷.

Serà també aproximadament a partir dels anys vuitanta quan es produeix una certa revalorització de l'estudi del temps en el marc de les geografies "personals", de la **geografia de la percepció**, així com de la **geografia de l'activitat quotidiana**, que ens recorda com dos dels paràmetres més importants per l'estudi de la

¹⁷ La referència a la contribució d'aquesta autora es reprèn en l'apartat 3.3. dedicat a gènere i ús del temps.

vida quotidiana són el temps i l'espai i per tant com la geografia de la vida quotidiana està íntimament lligada la geografia del temps (Tuan, 1978; Eyles, 1989; Díaz Muñoz, 1991, 1992).

Podríem citar encara un altre àmbit, el de la **geografia del transport**, que s'ha interessat pel temps en el sentit de temps de desplaçament, com a mesura alternativa de la distància recorreguda, enfront de la comptabilització de l'espai físic recorregut, especialment en el cas dels desplaçaments urbans i metropolitans de la població.

Pel que fa a l'atenció prestada a l'estudi dels temps des de l'enfocament de la **geografia del gènere** se'n parlarà específicament i amb més detall a l'apartat 3.3. d'aquest mateix capítol.

Finalment és interessant recordar les aportacions de geògrafs com ara Yi-Fu Tuan o Ann Buttimer, entre altres, que han reflexionat sobre el concepte de temps i el paper que aquest ha tingut en el marc de la geografia, encara que no s'hi hagin dedicat específicament. Tuan, per exemple, ens fa veure i critica el fet que en la literatura geogràfica sovint espai i temps es tracten com a temes separats i amb metodologies diferenciades. D'altra banda considera que el temps ha rebut poca atenció per part de la geografia humana, cita els exemples de l'estudi del temps cíclic: dels calendaris agrícoles, les fires i els mercats periòdics i també algunes recerques sobre tràfic i temps de transport (Tuan, 1978, pp.16). Buttimer també insisteix en la inseparabilitat de temps i espai com a aportació específicament geogràfica. Defensa la necessitat d'incorporar el temps per superar la feblesa conceptual de l'espai pres en exclusiva alhora d'estudiar la vida quotidiana (Buttimer, 1976).

Un esdeveniment molt recent, com és la celebració del 28è Congrés Internacional de Geografia a la Haia, del 4 al 10 d'agost de 1996, ha permès constatar el manteniment de l'interès de la geografia per l'estudi del temps. El Grup de Recerca sobre geografia del temps hi va organitzar un seguit de sessions conjuntament amb la Comissió

de Geografia i Gènere, factor que va afavorir que moltes de les contribucions fessin confluïr ambdós temes. Els treballs van iniciar-se amb un estat de la qüestió sobre la geografia del temps a càrrec del professor Bo Lenntrop, a la qual va seguir la presentació, oral o a través de pòsters, d'una sèrie d'estudis empírics fets des de la perspectiva de la geografia del temps, bona part dels quals incorporaven simultàniament un enfocament de gènere. La major part dels treballs presentats se centraven en l'estudi de la vida quotidiana de la població o de determinats grups de població, com per exemple el de Joos Droogleever sobre les dones grans a les zones rurals d'Holanda, però també es va prestar atenció a la prestació de serveis com ara les escoles bressol o els serveis de dia per la gent gran, la mobilitat i les pautes de transport, les xarxes de relacions i les pràctiques de sociabilitat o els impactes de la descentralització industrial... (International Geographical Union, 1996). És interessant destacar que en l'origen geogràfic d'aquestes contribucions sobresurt l'alta participació dels països escandinaus i més concretament de Suècia, situació que hem de relacionar amb la llarga tradició dels estudis de geografia del temps en aquest país que es descriu en l'apartat següent.

3.1.2. La geografia del temps, les aportacions de Hägerstrand i l'Escola de Lund

Pràcticament tothom està d'acord en assenyalar Torsten Hägerstrand com a principal promotor de la introducció plena dels estudis sobre els temps en la geografia. De fet el model espai-temps, juntament amb el model de difusió, constitueix la seva principal aportació a la geografia contemporània.

De tota manera les seves reflexions van més enllà del que seria estrictament el model espai-temps, que és el que més s'ha difós i comentat, tant des de la geografia com des d'altres disciplines. Cal també valorar altres aportacions de caràcter més general, però de gran importància per a la definició de l'objecte d'estudi de la geografia i que en realitat constitueixen la base que sosté la formulació del model pròpiament dit (Hägerstrand, 1970, 1989). En

aquests articles Hägerstrand planteja la pertinència de l'estudi de la qualitat de vida, la preocupació per l'estudi de l'ésser humà com a individu. És amb aquest objectiu, de posar la persona al centre de la investigació i millorar-ne la qualitat de vida i el benestar, de fer els llocs més vivibles, que reclama no limitar-se a les coordenades espacials, sinó incloure també en l'anàlisi les coordenades temporals, per obtenir un concepte espai-temps que abasti totes les dimensions de les vides de les persones (Pred, 1977). Aquest punt de vista suposarà un cert trencament amb els plantejaments positivistes i quantitativs dominants a la dècada dels anys 70s, en el sentit que valora l'individu com a unitat bàsica de recerca, criticant les anàlisis basades en l'agregació de resultats o d'experiències individuals.

Una altra de les seves aportacions de caràcter més general és la seva vocació integradora, l'interès per una perspectiva global, amb l'objectiu de convertir-se en una eina d'anàlisi i interpretació de la realitat. Aquest esforç integrador hauria de contribuir al restabliment dels lligams entre les branques humana i biofísica de la geografia, la dificultat en aquest cas seria la manca de conceptes comuns (Hägerstrand, 1976). En aquest mateix article Hägerstrand també fa un toc d'alerta sobre una altra qüestió, recorda el caràcter finit de temps i espai, pel qual creu que no estan preparades les societats desenvolupades, i atribueix a la geografia la responsabilitat d'assumir aquest mestratge (Thrift & Pred, 1981).

A més dels seus propis escrits la presentació, en versions més o menys resumides, de la geografia del temps o del model espai-temps de Hägerstrand es troba en moltíssimes obres de caràcter geogràfic o d'altres ciències socials. És per això que el resum que en puguem fer no és exhaustiu ni pretén aportar res de nou, sinó sintetitzar un cop més aquesta aportació de Hägerstrand, intentant tenir en compte les valoracions que n'han fet alguns dels que s'hi han referit anteriorment (Palm & Pred, 1974; Pred 1977 i 1984; Johnston, Gregory & Smith, 1990; Díaz Muñoz, 1991; Mendizàbal, 1993, 1996).

L'article de Hägerstrand de 1970 "*What about people in Regional Science?*" és la base sobre la qual es fonamenta la seva aportació sobre els temps, encara que hi hagués estat reflexionant des de molt abans, en relació a algunes de les seves recerques prèvies. En aquest article introdueix alguns dels conceptes que esdevindran claus en els seus treballs i en els dels altres membres de l'Escola de Lund.

Introdueix els conceptes de *path*, trajecte o trajectòria, i de *constraint*, limitació, restricció o constrenyiment (segons les diverses traduccions). Rebutja fer una definició del concepte de trajectòria, sigui una trajectòria vital o una trajectòria a curt termini, de dies o setmanes, Hägerstrand opta per fer-ne una definició en negatiu, és a dir decideix partir de la definició de les limitacions, que li sembla que són més il·lustradores dels mecanismes espai-temps i que en realitat són les que determinen les trajectòries.

Hägerstrand (1970) distingeix tres grans grups de limitacions: les de capacitat, les d'ajustament i les d'autoritat. Les limitacions de capacitat són les que limiten les activitats de l'individu degut a la seva constitució biològica, per exemple la necessitat de dormir o de menjar, que forçosament condicionen la resta d'activitats o bé la distància que l'individu pot recórrer en un determinat temps. Les limitacions d'ajustament defineixen on, quan i per quant temps els individus es poden reunir amb altres individus, eines i materials, per consumir i negociar. Finalment les limitacions d'autoritat les relaciona amb els *dominis* o àrees de control que estan sota control d'algú per protegir-ne els recursos i on l'accés és restringit per determinades condicions.

És en el marc d'aquest conjunt de limitacions, que es dibuixen les trajectòries o trajectes possibles. De la combinació d'ambdós conceptes i en analitzar la societat des d'una perspectiva espai-temps, s'observen dos sistemes d'interacció; la xarxa de trajectòries vitals individuals d'una banda i el conjunt de les limitacions de l'altre. És també molt interessant la distinció que fa entre activitat real i activitat potencial dels individus, la

diferència entre les quals vindria també determinada pel paper de les diferents limitacions.

A més d'aquests dos conceptes principals, Hägerstrand desenvoluparà també els conceptes de projecte, projectes dels individus que requereixen espai i temps per poder ser realitzats, així com el concepte de diorama (Hägerstrand, 1982).

La notació gràfica del model espai-temps (vegeu gràfic 3.1. a l'annex 3), com a aportació específica ha estat una de les qüestions més valorades, ja que omple un buit sobre el qual no hi havia cap altra proposta, és per tant innovador i funcional, encara que parteixi dels diagrames de Lexis-Baker, utilitzats per la demografia.

Pel que fa a la utilització del model espai-temps en la pràctica de la geografia i de la planificació hi ha hagut experiències diverses: en la planificació urbana, la producció econòmica i el mercat laboral, sistemes de transport i fins i tot en l'execució política. Alguns exemples d'aquesta aplicació de la geografia del temps es troben exposats en un número especial que la revista *Economic Geography* va treure el 1977, editat per Allan Pred (Martenson, 1977; Ellegard, Hägerstrand & Lenntorp, 1977; Tornqvist, 1977). Un altre recull interessant d'aquestes aportacions el trobem en el segon volum de la sèrie editada per Carlstein, Parkes i Thrift (1978b). Més recentment i en un àmbit molt més pròxim, podem trobar altres exemples d'aplicació de la geografia del temps en el marc d'una experiència didàctica (Díaz Muñoz, 1991). De fet els estudis sobre política regional a Suècia, a través d'una sèrie d'encàrrecs governamentals, van ser el context que va propiciar l'aprofundiment del tema del temps per part de Hägerstrand, tal com ell mateix s'encarrega de recordar (Hägerstrand, 1989).

Tots aquests treballs de Hägerstrand i dels seus deixebles han generat un cert debat dins de la geografia i també en altres camps de les ciències socials, tant per la valoració que se'n fa, com per les divergències que apareixen alhora de classificar la geografia del temps en un determinat corrent de pensament més general.

Una de les polèmiques més obertes es va establir a la revista *Progress in human geography* a inicis dels anys 80s entre Alan Baker, Nigel Thrift i Allan Pred arrel d'una discussió sobre la geografia històrica (Baker, 1979 i 1981; Thrift & Pred, 1981). El primer considerava a la geografia del temps un simple model descriptiu de l'organització temporal i espacial, mentre que els segons li atribueixen un paper molt més transcendental, consideren que es tracta d'un llenguatge nou i flexible, d'una nova manera de pensar el món, d'una veritable perspectiva filosòfica, ressalten la gran utilitat potencial de la geografia del temps tant per la geografia històrica, com per la geografia humana en general. Thrift i Pred valoren sobretot la capacitat de la geografia del temps per intervenir de manera activa en el debat científic més enllà de la geografia, creuen que la geografia del temps no ha de tenir límits disciplinaris, interdisciplinarietat en la qual sembla que finalment estan tots tres d'acord.

Un altre front de crítica a les teories de Hägerstrand sobre el temps és el que, des de un enfocament de gènere, ha protagonitzat Gillian Rose. Aquesta autora reconeix que la geografia del temps comparteix alguns interessos amb la geografia feminista, com per exemple l'èmfasi en la quotidianitat manifestat en l'estudi dels trajectes. Per això considera que no és casual que algunes geògrafes feministes hagin utilitzat la geografia del temps per estudiar, per exemple, les limitacions de temps i espai que enfronten les dones, especialment quan han de combinar treball domèstic i treball pagat. Ara bé la seva crítica es basa en que mentre que la geografia feminista quan estudia la vida quotidiana valora i té en compte les diferències entre el públic i el privat i les seves conseqüències, la geografia del temps no fa aquesta distinció, tracta l'espai com a únic i singular, ignora l'espai domèstic i es limita a representar l'espai públic, d'aquí la seva limitació (Rose, 1993b).

Diversos autors han coincidit a situar la geografia del temps i en particular el seu èmfasi en la continuïtat i la connectivitat en el temps i en l'espai, en un enfocament de tipus contextual (centrat en

el procés i l'estructura), en oposició a l'enfocament composicional o estructuracionista (centrat en la forma i l'estructura). Al mateix temps també s'ha assenyalat la relació entre la geografia del temps i la teoria de l'estructuració d'Anthony Giddens, sobretot pel que fa als aspectes metodològics i a la recuperació del subjecte humà com a objecte d'estudi. Encara que sembli contradictori altres autors han fet una interpretació de la geografia del temps que la situa més pròxima a l'estructuralisme, al desplaçar el subjecte de les seves formulacions (Johnston, Gregory & Smith, 1990; Pred, 1977).

3.1.3. La cronogeografia

Parkes i Thrift (1980) defineixen la cronogeografia com l'estudi d'aquells aspectes del temps que es refereixen a l'estudi de les persones, l'espai i l'activitat en escenaris socials i consideren que el seu llibre se situa en aquesta perspectiva, amb la voluntat de ser una introducció a les idees sobre el temps útil pels geògrafs humans. En aquest sentit s'entén que la cronogeografia representa un pas endavant respecte a la geografia del temps, tal i com l'hem descrit en l'anterior apartat, concepte que segons sembla ha quedat reservat per aplicar-lo als treballs de Hägerstrand i els seus deixebles, que interpretarien el temps en una dimensió singular, en el sentit del rellotge i el calendari (Parkes & Thrift, 1980, pp.xi). En canvi la cronogeografia inclouria "un intent de determinar els components temporals i paratemporals d'una particular situació geogràfico-humana" (Parkes & Thrift, 1980, pp.xii).

Johnston, Gregory & Smith (1990) fan un resum molt útil de l'evolució de la geografia humana en base a la incorporació del temps i l'espai des de les perspectives *locational* i experimental o empírica (vegeu gràfic 3.2. a l'annex 3). D'aquesta síntesi se'n desprèn que la cronogeografia incorpora tots els elements seleccionats: concepte de temps i espai, i enfocaments *locational* i experimental, de manera que no rebutja cap de les anteriors aportacions ans les incorpora, constituint-se en una sort d'eclecticisme geogràfico-temporal d'ampli abast. Tot i l'esforç

clarificador d'aquesta síntesi, en la pràctica encara trobem que els termes de geografia del temps i e cronogeografia s'utilitzen de manera indistinta en segons quins contextos, posant per davant l'interès comú d'ambdues aproximacions per situar el temps al centre dels seus treballs, més que no pas l'enfocament amb el qual enfronten els problemes que l'estudi del temps els planteja. Això fa que treballs sobre temps i geografia, apareguts més recentment tant els poguem trobar classificats sota l'epígraf de cronogeografia, com sota el de geografia del temps (Kellerman, 1989).

3.2. L'estudi dels temps des de d'altres disciplines

3.2.1. La reflexió sobre el treball fet

Les aportacions d'altres disciplines, diferenciades de la geografia, en l'estudi dels temps des de diferents òptiques abasten camps tant diversos com els de la sociologia, l'antropologia, la biologia, la psicologia, la història, l'economia o fins i tot la filosofia o la física. És evident que aquest no és el lloc adequat per fer-ne un recompte exhaustiu. És per això que tot i reconeixent el valor de les contribucions de tots aquests camps del coneixement a l'estudi dels temps, hem seleccionat, per fer-ne esment, aquelles que tenen una relació més clara amb l'objecte d'aquest treball, i en particular entre les que provenen de l'àmbit de la sociologia. Ens referim especialment als treballs que han relacionat l'estudi dels temps amb altres conceptes, com ara: gènere, ciutat o espai urbà i vida quotidiana, entre altres.

Diverses antologies recents de textos sobre **sociologia** del temps son especialment útils per resseguir l'estat de la qüestió sobre aquest tema en el marc d'aquesta disciplina (Hassard, 1990; Tabboni, 1990; Ramos Torre, 1992). Els editors d'aquestes antologies, a més de fer una profitosa selecció dels textos bàsics sobre l'estudi del temps, fan en sengles capítols introductoris el seu balanç personal sobre l'interès que l'estudi dels temps ha despertat en l'àmbit de la sociologia.

Ramos Torre (1992) reconeix un interès creixent pel tema dels temps entre els científics socials, interès que s'ha anat consolidant en els darrers anys, encara que ell qüestiona l'existència d'una sociologia del temps com a tal, sinó que la identifica, però íntimament lligada al desenvolupament d'altres sociologies: de l'edat, el gènere, el treball... Aquest editor reclama l'atenció sobre el fet que, justament perquè el temps sintetitza aspectes variats de l'existència, el seu estudi esdevé problemàtic, alhora que reconeix la centralitat del temps en les manifestacions de la vida social. Identifica les arrels dels treballs sobre el temps

en l'obra de Durkheim, i assenyala que a partir dels anys 40 aquests treballs es diversifiquen, rebent un fort impuls a finals dels anys 60, que els portarà fins la situació actual de consolidació d'aquests estudis (Ramos Torre, 1992).

Hassard (1990) comença per acusar a la sociologia d'haver estat gairebé *time-free*, de tenir una certa pobresa teòrica i analítica en aquest àmbit, ja que considera que el temps ha estat sovint la variable absent en els estudis sociològics o bé s'hi ha incorporat amb força retard. Aquest punt de vista és compartit per Elias (1989), qui afirma que quasi no existeixen estudis sobre sociologia del temps. Hassard creu que això és així perquè de fet fins als anys 1970s se li havia prestat escassa atenció al tema des de la sociologia, en comparació amb altres disciplines. Precisament d'aquesta constatació neix el seu interès per treure a la llum aquells treballs que li semblen il·lustratius de la feina feta sobre el tema, tant des de la sociologia com des d'altres ciències socials. Tot i així coincideixen amb Ramos Torre al reconèixer els orígens d'aquesta aproximació sociològica al temps en els treballs de Durkheim i els seus seguidors, que desenvoluparen el concepte de "temps qualitatiu" i estudiaren la naturalesa rítmica de la vida social (setmanes, mesos...). Entre els primers treballs destacables recull també el de Sorokin i Merton (1992, original 1937), que incidia en la naturalesa qualitativa del temps social i en la immanència dels ritmes culturals, i que apareix igualment en les antologies de Ramos (1992) i de Tabboni (1990) anteriorment citades.

Entre les monografies recents dedicades específicament al tema dels temps destaquen les dels sociòlegs Norbert Elias (1989) i Barbara Adam (1990; 1995). El treball d'Elias (1989), publicat originalment en alemany el 1984, és una profunda reflexió sobre l'experiència vital del temps en la societat occidental actual, comparant-la amb la de les societats que ell anomena "primitives". A través de nombrosos exemples destaca la centralitat que té el temps en les nostres vides, però també com aquest temps és, cada cop més, percebut com quelcom que existeix independentment de nosaltres mateixos. En el seu propi balanç sobre l'estudi dels

problemes del temps, assenyala que es tracta d'un camí poc investigat, d'una banda perquè el temps esdevé quelcom tan evident i quotidià que deixa de ser objecte de reflexió per les societats que l'experimenten, d'altra banda perquè és difícil incloure'l en un sol calaix conceptual (Elias, 1989, pp.16-18).

Barbara Adam s'ha dedicat els darrers anys a fer una acurada anàlisi i teorització del temps, del seu paper en la realitat social i de l'evolució de la seva concepció des de diversos aspectes, defensant la seva complexitat i la seva incorporació a la teoria social i a l'anàlisi sociològica (Adam, 1990). En un llibre més recent insisteix en aquesta necessitat d'abordar la complexitat del temps social i d'explorar les implicacions que això té per la teoria i la pràctica de la ciència social. Remarca la necessitat d'anar més enllà del temps del rellotge i dels calendaris i incorporar les múltiples expressions del temps, perquè el paper central i la importància que el temps té en les nostres vides també sigui present en les ciències socials. Amb aquest objectiu explora diferents formes d'experimentar el temps en àrees com la salut, l'educació, el treball o el medi ambient (Adam, 1995). Aquesta autora és també l'editora de la revista *Time & Society*, que des de l'inici de la seva publicació, el 1992, s'ha convertit en una referència imprescindible pels sociòlegs interessats en l'estudi del temps.

En el camp de la sociologia no podem deixar d'esmentar les aportacions d'Anthony Giddens i la teoria de l'estructuració, sobretot per la valoració que fa dels treballs de Hägerstrand i la geografia del temps i per la notable incorporació d'idees geogràfiques en el seu discurs (Giddens, 1984). No podem deturar-nos a explicar la teoria de l'estructuració pròpiament dita¹⁸, però ens interessa recordar l'atenció preferent que aquest autor presta als aspectes temporals de la realitat social i la seva proposta d'incorporar la preocupació pel temps i l'espai a la teoria social i a la sociologia.

¹⁸ Una exposició clara de la teoria de l'estructuració es pot trobar a García Selgas, F.J. (1994). Des de la geografia és útil consultar les presentacions i valoracions crítiques que en fan Kellerman (1989); Johnston, Gregory & Smith (1990); Cloke, Philo & Sadler (1991), Knox (1994) i Unwin (1995).

L'estudi del temps des de l'**antropologia** s'ha centrat en la qüestió dels mitjans de la seva representació en l'activitat humana (Gell, 1992). Aquest autor entén que no hi ha contradicció entre l'estudi del temps en diferents contextos etnogràfics i culturals, amb diferents marcs analítics, i l'acceptació del principi que el temps és un i és sempre el mateix, insistint en la distinció entre el temps i els processos que s'esdevenen en el temps. Alfred Gell reclama de cara al futur una antropologia del temps estesa entre l'economia del temps i la geografia d'una banda, i el procés simbòlic del ritual, incloent l'anàlisi del llenguatge i el coneixement de l'altre (Gell, 1992, pp.327).

3.2.2. Principals eixos temàtics

Si intentem fer un breu balanç a partir dels diferents temes tractats, dins d'aquest gran calaix que és l'estudi el temps, podem distingir diverses línies temàtiques: el temps de la vida quotidiana, el temps social, el temps en el cicle de la vida... entre molts d'altres.

Un dels àmbits de treball més destacats ha estat el de l'estudi de l'**espai temps de l'activitat quotidiana**. Un dels exemples més difosos d'aquesta aproximació és el dels estudis de pressupostos de temps o *time-budget studies*, basats en metodologies quantitatives, que utilitzen diaris on s'anota detalladament la informació sobre com la població utilitza el seu temps, quines activitats realitza i per quant temps. Els primers treballs des d'aquest enfocament es produeixen entre els anys 1920s i 1930s, encara que l'aplicació detallada i acurada d'aquests mètodes no es produirà fins als anys 1960s i 1970s.

Els treballs pioners en la utilització de la metodologia dels pressupostos de temps apareixen a l'antiga Unió Soviètica, on el 1924 ja s'aplica aquesta tècnica a l'estudi de la població de Moscó. A aquest primer treball li seguiran molts altres treballs al llarg de les dècades següents, especialment en les dècades dels anys 50s i

60s. Aquest interès del règim soviètic per conèixer l'ús del temps de la seva població i sobretot del seu temps lliure, es veurà reflectida en els països de la seva òrbita d'influència, com l'antiga Txecoslovàquia, Bulgària, Hongria o Polònia, que també emprendran estudis sobre pressupostos de temps entre les seves respectives poblacions (Tabboni, 1989). En l'àmbit occidental el treball pioner en aquest tema és el de Sorokin i Berger de 1939, aquests autors van ser els primers en estudiar la distribució temporal de les activitats en un cicle de 24 hores a Amèrica del Nord. Després d'aquestes primeres experiències van realitzar-se molts altres treballs en aquesta línia arreu del món, com per exemple els estudis de Chapin dels anys 60 i 70. Tanmateix el més paradigmàtic i el més citat dels estudis sobre pressupostos de temps ha estat probablement l'ampli estudi comparatiu entre la població d'una dotzena de països, encarregat per la Unesco, que va editar Szalai el 1972.

Malgrat la gran difusió d'aquesta metodologia i els nombrosos treballs que ha generat en aquestes dècades, que avalen la seva acceptació en la comunitat acadèmica, la utilització dels pressupostos de temps ha desencadenat també algunes reticències. El mateix geògraf Allan Pred (1977) adverteix que no s'ha de confondre el que representen els estudis de pressupostos de temps amb la geografia del temps (vegeu apartat anterior). La seva crítica als estudis de pressupostos de temps es basa en el fet que aquests centren la seva preocupació en fer assignacions diàries o setmanals de temps, ignorant totalment l'escala del temps de la vida (Pred, 1977, pp.210). Altres autors han manifestat també els seus dubtes sobre la precisió d'aquest tipus de treballs, criticant-ne la seva simplicitat i superficialitat i les limitacions que presenten pel que fa a la definició de les activitats, la simultaneïtat en la realització d'activitats o el diferent significat atorgat a les activitats pels individus segons el gènere, l'edat, la classe social... (Tabboni, 1989; Chiesi, 1992).

Originalment una de les seves mancances era també l'absència d'informació espacial, sobre el lloc on es duïen a terme les activitats registrades, encara que actualment i des de fa uns anys

aquest aspecte és recollit per la major part d'estudis de pressupostos de temps, donant lloc als anomenats estudis de pressupostos d'espai-temps. Se li han atribuït també altres limitacions com les derivades del biaix que inevitablement afavoreix o penalitza determinades activitats o els problemes que presenta la gestió i la interpretació de l'enorme volum d'informació que aquestes enquestes acumulen (Tivers, 1985).

Tot i així els estudis i enquestes de pressupostos de temps s'han anat consolidant i han anat adquirint una certa periodicitat, principalment a escala estatal, encara que també s'han succeït alguns grans projectes comparatius a escala internacional (Szalai, 1972). A nivell d'estadístiques oficials diversos països, sobretot europeus, passen periòdicament enquestes sobre ús del temps a la seva població. Les dades que se'n desprenen són una important font per avaluar, per exemple, la participació de les dones en el sector informal de l'economia o la càrrega de treball no remunerat que aquestes suporten. En molts països són també les empreses privades les que emprenen els seus propis estudis de mercat sobre l'ús del temps, en funció dels seus interessos de planificació o programació, per exemple en relació a les audiències dels mitjans de comunicació (Conference of European Statisticians, 1987).

El temps social com a concepte va ser introduït a la sociologia per Durkheim a primers de segle. Tal com s'ha comentat anteriorment, ell i els seus seguidors van examinar els efectes dels ritmes de la vida col·lectiva en la vida quotidiana de diferents societats. Aquests treballs serviren de base per als diversos estudis que el seguiren, com ara el de Sorokin i Merton (1992, original 1937), també ja citat anteriorment, o els posteriors de Gurvitch (1990, original 1964), Chalendar, 1973; Lewis & Weigert (1992, original 1981) o Zerubavel (1990, original 1979; 1992, original 1981).

L'estudi del temps de manera més aviat **transversal**, des d'altres aproximacions temàtiques, ha estat també abordat. Per exemple s'ha estudiat el temps des de la sociologia de la família, estudiant els cicles de la vida familiar o des de la sociologia del treball, en

tot el que fa referència a la flexibilitat del temps de treball, horaris... (Haicault, 1988).

Seguint el resum que en fa Laura Balbo (s.a.), entre les principals aportacions que s'han introduït més recentment en el debat europeu sobre els temps es poden destacar les següents: la proposta del "temps choisi" ; la proposta de reducció generalitzada de l'horari de treball i les polítiques del *time to care* i del cicle de vida (Balbo,s.a.; Díaz Muñoz, 1992).

La proposta del *temps choisi* desenvolupa la idea de reduir el temps de treball per augmentar el temps lliure, contraposa el temps de treball al temps personal o escollit, remarcant el caràcter de constrenyiment que l'experiència del treball implica per la major part dels individus (Échange et Projets, 1980).

Les propostes sobre la reducció generalitzada del temps de treball han arribat i segueixen arribant des de molts diversos fronts. Al cas citat anteriorment s'hi sumen propostes provinents tant de l'àmbit acadèmic com d'instàncies socials com ara els sindicats (White, 1989; Rigaudiat, 1993; Aznar, 1993; 1994). Algunes d'aquestes recerques es basen en el principi de treballar menys perquè treballi tothom, tenen en compte l'atur constant i creixent que experimenten la major part de països occidentals i les perspectives apuntades per les noves tecnologies i s'inscriuen en la tradició del moviment obrer europeu de reivindicació d'una jornada laboral més reduïda, que en el context actual quedaria per sota de les 35 hores setmanals de treball. És interessant veure com aquesta línia de debat, que inicialment es restringia a la qüestió dels horaris i l'organització del temps de treball professional o pagat, s'ha anat enriquint i ampliant fins abastar l'organització del temps social, evidenciant els lligams existents entre el treball i els altres aspectes de la vida quotidiana de la població treballadora (Boulin, Cette & Taddei, 1992; Bergamaschi, Chiesi, De Filippi & Sogni, 1993).

Finalment les polítiques escandinaves del *time to care* i del cicle de la vida posen l'accent en una valoració igualitària dels diferents

tipus de treball que es desenvolupen al llarg de la vida, tant si es realitzen de manera consecutiva com simultània. S'insisteix especialment en la conciliació de treball productiu i reproductiu.

Abans de tancar aquest apartat es fa necessari referir-nos a la **interdisciplinarietat** en dos sentits. D'una banda ens referim a la interdisciplinarietat dels conceptes de temps i espai, per assegurar-ne la unitat i evitar-ne la fragmentació. Diversos autors han insistit sobre el fet que no es pot analitzar l'organització espacial sense conèixer l'organització temporal i a l'inrevés, defensant la unitat genuïna d'ambdós conceptes. Es tracta de categories superposades de l'existència humana, per això defensen que cal tractar-les inseparablement (Pred, 1977; Tuan, 1978; Baker, 1981; Thrift & Pred, 1981). D'altra banda i tal com acabem de veure, també ens hem de referir a la interdisciplinarietat del temps, com a tema d'estudi situat a la frontissa d'interessos de diverses disciplines.

Un bon reflex d'aquesta interdisciplinarietat, entesa en el sentit més ampli, ha estat la celebració del Forum Europeu "Gènere i ús del temps", organitzat per l'Institut Universitari Europeu de Florència durant el curs acadèmic 1994-95¹⁹. En el marc d'aquest Forum es van celebrar a Florència diversos seminaris i taules rodones entorn el tema i es van constituir diferents grups de treball, amb l'objectiu de produir un document col·lectiu que recollís les aportacions i reflexions de les persones participants (Kravaritou & Hufton, 1997, en premsa).

¹⁹ En el marc d'aquest Forum vam poder participar al Seminari "Reglamentació del temps de treball a la Unió Europea", celebrat l'abril de 1995. Aquest fet ens va permetre contactar personalment amb molts dels participants i accedir a bona part de la documentació generada.

3.3. Gènere i ús del temps

Un cop revisat el que ha estat l'estudi dels temps de manera genèrica i des de diferents àmbits caldria acotar una mica més i fer un balanç del que s'ha fet sobre l'ús del temps des d'una perspectiva de gènere o bé sobre els temps quotidians de les dones a la ciutat en particular. No podem ni pretenem oferir un estat de la qüestió sobre la geografia del gènere, tasca que ja ha estat realitzada i successivament actualitzada per diverses autores a les quals ens remetem (Hanson & Monk, 1982; Zelinsky, Hanson & Monk, 1982; Sabaté, 1984; Garcia-Ramon, 1989; Monk, 1994, Garcia-Ramon, 1996). Tanmateix sí que voldríem destacar breument algunes de les aportacions que des d'aquest enfocament s'han fet sobre temes de geografia urbana o ciutat, especialment les relatives a qüestions que ens interessin de manera col.lateral, com per exemple la combinació i el repartiment de tasques i treballs a la ciutat o les pautes de transport i mobilitat en àrees urbanes, per limitar-nos finalment a remarcar els treballs que han fet convergir els tres eixos que estructurin el nostre treball: temps, ciutat i dones i que constitueixen el veritable nucli del nostre interès.

3.3.1. Dones i ciutat

Els manuals o textos bàsics sobre geografia del gènere ens parlen de les dones i les ciutats, sigui en el marc d'un capítol dedicat a l'espai urbà en general (WGSG, 1984) o sigui des d'una aproximació múltiple, regional i temàtica (Sabaté, Rodríguez & Díaz, 1995). En els dos textos citats, encara que amb diferent èmfasi, s'apunta la importància de la qüestió dels temps per l'anàlisi de la ciutat des d'una perspectiva de gènere. En el primer cas es fa referència als problemes de temps i d'organització de la vida quotidiana per aquelles persones que han de combinar treball pagat amb treball domèstic (WGSG, 1984, pp.44), la major part de les quals són dones, així com també a les demandes generades pel treball de cura i les dificultats per fer-hi front derivades de l'actual organització temporal i espacial de les àrees urbanes (WGSG, 1984, pp.65). En el

segon cas la qüestió del gènere i l'estructura urbana s'aborda separatament pels països desenvolupats, pels quals s'estudien la diferenciació residencial, la mobilitat i la divisió funcional de la ciutat i els processos de canvi en el medi urbà; i pels països perifèrics. Paral·lelament però hi trobem una referència explícita i detallada a la qüestió del temps en el capítol de dedicat a la vida quotidiana de les dones (Sabaté, Rodríguez & Díaz, 1995, pp. 302-313).

Entre les monografies sobre gènere i ciutat és molt útil el recull editat per Little, Peake i Richardson (1988), que s'autoinscriu en l'àmbit dels treballs sobre l'ús "genderitzat" de l'espai en àrees urbanes, seguint la tematització feta pel WGSG (1984). Pel tema que ens interessa hi destaca especialment el treball de Jacqueline Tivers (1988) sobre les limitacions que experimenten a les ciutats les dones amb fills petits.

Aproximadament de la mateixa època és el treball de Jacqueline Coutras (1987) sobre les dones i l'espai públic a les ciutats, on s'aborden, des d'una perspectiva de gènere, qüestions relatives a la vida quotidiana a les ciutats, com ara l'habitatge, els serveis o el medi ambient en espais ben diferenciats, com son el centre de la ciutat o les noves perifèries metropolitanes.

Encara que no sigui gaire freqüent algunes revistes d'estudis urbans han dedicat específicament alguns números a les qüestions de gènere, aquest és el cas de l'*International Journal of Urban and Regional Research*, que l'any 1978 va publicar un número monogràfic dedicat al tema de dones i ciutat, on hi trobem, entre altres, els articles de Chabaud & Fougeyrollas (1978) i de Coutras & Fagnani (1978) que se citen més endavant i *Urban Geography* que el 1988 també va dedicar un número al tema de dones i ciutat que va ser editat per Susan Hanson.

La OCDE (1995b) ha editat recentment els treballs presentats a la Conferència *Les femmes et la ville*, celebrada a París el 1994, on des de diferents enfocaments i disciplines es fa referència especialment a l'habitatge, els serveis i les qüestions ambientals,

tant des del pla de la reflexió com des de les experiències concretes de col·lectius de dones de diversos indrets, remarcant el fet que les dones utilitzen les ciutats d'una manera específica i diferenciada de com les utilitzen els homes.

Podríem citar moltes altres contribucions, més aviat articles, dedicades al tema de les dones a la ciutat o a l'estudi de la ciutat i l'espai urbà des d'una perspectiva de gènere (Folguera, 1982; McDowell, 1983, 1993; Wekerle, 1984; Alves, 1992; Díaz Muñoz, 1995; Droogleever & Karsten, 1995; Droogleever, 1995; Karsten, 1995), però no ens hi podem entretenir, ja que aquest no és el veritable objecte del nostre treball.

3.3.2. L'ús del temps des d'un enfocament de gènere

Si ens cenyim als treballs que relacionen estrictament qüestions de gènere i temps podem distingir entre les aproximacions teòriques i els estudis empírics. Els primers són més aviat escassos, sobretot en l'àmbit de la geografia, per això ens hem de referir a les aportacions d'algunes sociòlogues en aquest camp.

Hi ha autores (Adam, 1989; Leccardi, 1996) que relacionen el concepte de temps, o més concretament el de temps social, amb l'enfocament feminista en el marc de la teoria social i hi troben molts lligams. D'entrada perquè ambdós temes comparteixen una certa invisibilitat pel que fa a l'escassa atenció que tradicionalment s'ha prestat tant a una com a l'altra qüestió, però també pel rebuig de les conceptualitzacions dualistes que impliquen tant la teoria feminista, com la complexitat de la vida quotidiana, indestriable de l'estudi del temps. Altres elements compartits són per exemple la centralitat de l'experiència, la consciència i el context, així com la importància donada a la interactivitat dels processos. És justament en base a aquests punts en comú que Barbara Adam reconeix un desafiament en el fet de prestar atenció conjuntament a les dones i al temps en el marc de la teoria social, hi veu un punt de partença per una nova manera de

fer i de pensar (Adam, 1989, pp.465).

Carmen Leccardi (1996) se centra en valorar les aportacions que el pensament feminista pot fer tant a la revisió del paradigma temporal, com a la “deconstrucció” de les categories generalment utilitzades per l’anàlisi del temps social. Defensa que la teoria feminista proporciona una nova manera de pensar sobre el temps, en el sentit que remarca la diferent concepció que la relació entre vida i temps té per dones i homes. D’aquesta autora ens interessa també el balanç que fa sobre la utilització del concepte de temps de les dones (*women’s time*) en la literatura feminista (Leccardi, 1996, pp.175). Ella situa el seu origen com a construcció conceptual als anys 60’s, encara que quan realment s’ha utilitzat i discutit ha estat en els anys 80’s, període en el que s’ha identificat amb temps de la diferència. En els anys 90’s hi ha un esclat d’aportacions sobre el temps de les dones, que contribueix a eliminar la distinció entre les esferes pública i privada de la vida. En aquest darrer període també s’incorporen el reconeixement de les diferències entre les dones, així com la presència simultània de múltiples i diversificades experiències del temps.

Dins de la geografia cal assenyalar de manera especial el conegut i ja citat treball de Risa Palm i Allan Pred (1985, original 1974) que va suposar una revalorització dels treballs que tradicionalment s’havien fet en el camp de la geografia del temps, enriquint-los a l’introduir la nova perspectiva del gènere en la seva interpretació de la vida quotidiana. La potencialitat d’aquest enfocament en el marc de la geografia del gènere també ha estat reconeguda més tard per altres autores (Droogleever & Karsten, 1989), que en valoren sobretot la seva capacitat de tractar de manera integrada els aspectes temporals i espacials de les activitats humanes, així com el concepte de restricció, que afecta molt diferentment als individus en funció de les seves circumstàncies personals, entre les quals s’hi compta el gènere.

Pel que fa a la producció d’estudis empírics, que a voltes també incorporen reflexions teòriques de manera paral·lela encara que no principal, la dècada dels vuitanta ha estat especialment fecunda i

sembla que l'interès pel tema segueix fins l'actualitat. S'han produït treballs que lliguen les perspectives del gènere i de l'estudi del temps, principalment dedicats a les activitats de la vida quotidiana i a la qüestió del repartiment dels treballs, així com relatives a la mobilitat i al temps de transport.

Entre els treballs dedicats a l'estudi de **l'ús del temps en el marc de la vida quotidiana** de la població i sobretot del temps de les dones, destaquen molt especialment els treballs de les autores italianes -principalment sociòlogues-, que han trobat un coixí social i polític favorable per desenvolupar un tema que altrament és difícil de situar al centre dels debats disciplinaris²⁰. Destaquen especialment les aportacions de Laura Balbo (198?, 1991a, 1991b), que ha estat una de les pioneres i principals impulsores de l'estudi i la discussió sobre el temps de les dones, no només a Itàlia, sinó a Europa en general. De manera paral·lela altres autores italianes han contribuït a difondre el tema encara que potser de manera menys central (Giacomini, 1985; Belloni, 1986; Ravaioli, 1986; Vinay, 1992; Cordoni, 1993; Paolucci, 1993b; Sabbadini & Palomba, 1995; Bimbi, 1996). Alguns estudis de casos, com per exemple el desenvolupat sobre el temps de les dones a la ciutat de Mòdena (Cooperativa Le Nove, 1990a) han estat de gran utilitat per copsar l'abast d'aquest tipus d'iniciatives.

En d'altres països europeus també trobem forces treballs que estudien l'ús el temps en el marc de la vida quotidiana des d'una perspectiva de gènere. Entre altres podem destacar el treball de Jacqueline Tivers (1985, 1988) sobre la vida quotidiana de les dones amb criatures petites, sobre les seves activitats, les ajudes de que disposen i les limitacions que enfronten. Altres treballs que cal mencionar són els desenvolupats a Holanda per autores com Joos Droogleever (1996) sobre la vida quotidiana de les dones grans. A nivell espanyol destaquen sobretot els treballs fets per la sociòloga del CSIC, M.Ángeles Durán (1986, 1988, 1992a), que ha estat una de les primeres persones que va assenyalar la importància de la qüestió de l'ús del temps en la vida quotidiana

²⁰ Sobre els debats desenvolupats a Itàlia entorn a la incorporació del temps a l'agenda política vegeu l'apartat 3.4.2. d'aquest mateix capítol.

des d'una perspectiva de gènere. Ramon Ramos (1990, 1992) és un altre dels autors espanyols interessats en el temps com a tema d'estudi, encara que el seu interès per incorporar un enfocament de gènere ha estat més puntual (1990). La també sociòloga Jesusa Izquierdo ha contribuït amb treballs que han abordat la qüestió de l'ús del temps i el gènere de manera directa (Izquierdo, 1988) o bé a través de l'anàlisi de les activitats desenvolupades per la població (Izquierdo, 1990a). A aquests treballs s'ha afegit molt recentment l'estudi de Mariano Álvaro Page (1996) sobre l'ús del temps d'homes i dones a l'estat espanyol. Des de la geografia probablement ha estat M.Ángeles Díaz Muñoz (1992) qui més atenció ha prestat al tema dels temps de la vida quotidiana de la població.

Un altre camp d'estudi l'ofereixen els estudis dedicats al **temps de treball**, tant del treball productiu, com del treball reproductiu. Sobre el temps de treball productiu s'han fet treballs que aborden molt diversos aspectes (Beechey & Perkins, 1987; Fagnani & Chauviré, 1989; Bugari, 1991; Paolucci, 1993b). Sobre el temps de treball domèstic les aportacions són més nombroses, probablement pel major protagonisme de les dones en aquest àmbit. Un treball bastant antic però interessant i pioner sobre aquest tema va ser el de Chabaud & Fougeyrollas de 1978. Recentment hi ha hagut un interès creixent pel tema que s'ha manifestat en les nombroses contribucions que han aparegut sobre aquesta qüestió (Droogleever & Karsten, 1989; Dyck, 1990; Shelton, 1990; Pinch, 1992; Gustafsson & Kjulin, 1994).

Finalment la **mobilitat i el temps de transport** és un altre dels camps en el que s'ha treballat des d'una perspectiva de gènere. En aquest cas hem de citar alguns treballs antics, però no per això menys interessants, com són el de Palm & Pred (1974) o el de Coutras & Fagnani (1978), així com d'altres més recents Coutras (1993). Mereix una menció especial el treball de la professora Susan Hanson, que des de la dècada dels 70's ha estat investigant la mobilitat i els desplaçaments de les dones, generant nombrosos escrits sobre aquest tema (Hanson & Hanson, 1980). Del seu mestratge han sorgit també molts altres treballs en la mateixa

línia (Hanson & Johnston, 1985, Johnston-Anumonwo, 1988; Rosenbloom, 1989; Blumen, 1994). A Espanya també hi ha geògrafes que s'han ocupat del tema de la mobilitat, com M.Ángeles Díaz Muñoz (1989) o Isabel Clos (1986) entre d'altres.

3.4. La incorporació del temps a l'agenda política

3.4.1. Allò que era privat esdevé públic

La discussió filosòfica que tradicionalment s'ha donat sobre la naturalesa del temps enfronta bàsicament, segons Norbert Elias (1989), dues concepcions. La primera és la que considera el temps com un fet objectiu de la creació, existent amb independència dels éssers humans. La segona concepció considera el temps com una representació subjectiva de la consciència, com una forma innata de l'experiència humana. Malgrat aquestes diferències, ambdues concepcions coincideixen en considerar el temps com quelcom natural. D'aquí que quan les societats es regeixen per rellotges i calendaris el temps esdevé tan evident i quotidià, que deixa de ser objecte de reflexió en sí mateix, o bé ho és però sense que coneguem ben bé de quina mena d'objecte es tracta. Tot plegat fa que les persones experimentem el temps com quelcom independent, que existeix pel seu compte i sense que hi poguem intervenir. De resultes d'aquest fet el temps ha estat llargament reclòs a l'esfera domèstica o privada, sense que fos en si mateix un tema d'interès per la vida pública, ni pel debat polític.

Al llarg de les dues darreres dècades aquesta situació ha canviat. La irrupció del temps com a tema de debat social i polític està produint-se de manera accelerada des de la dècada dels anys 80's i des de diferents fronts: a nivell local, sindical o empresarial, entre d'altres, assolint una importància i un protagonisme inesperats, que darrerament es manifesta, per exemple, en una creixent presència del tema a la premsa, tant en forma d'opinió, com de notícies relacionades amb diferents aspectes del temps de treball o dels horaris dels serveis²¹ (Griñán, 1995; Gil Calvo, 1996; Jáuregui, 1996; Robin, 1996). Aquest fenomen no es produeix de manera aïllada, sinó que està molt relacionat amb la discussió d'altres qüestions d'actualitat com les del treball i l'ocupació, el

²¹ Vegeu el llistat complet de les referències de la premsa a l'annex 3.

repartiment del treball domèstic, els horaris comercials, el futur de l'estat del benestar, el treball de cura d'infants, de persones grans o malaltes... Cada un d'aquests temes implica el temps com a variable principal, ja que o bé hi ha un excés de temps disponible (cas de l'atur) o bé el temps es presenta com un recurs escàs o insuficient per satisfer les demandes existents. S'evidencia doncs una gran contradicció social en el sentit que hi ha persones o unitats temporals que experimenten situacions oposades, però que son potencialment complementàries, si s'incorporen certes innovacions al model d'organització social vigent.

Al mateix temps es fa progressivament més difícil distingir entre el que fins fa poc identificàvem com a **temps públic i el temps privat**. Aquests temps estan cada cop més interrelacionats, més mútuament condicionats. Això és així perquè les múltiples funcions i activitats que realitzem les persones quotidianament estan cada cop més compartides amb altres persones i al seu torn més simultaniejades amb altres activitats. Es produeixen per tant més friccions i més encavalcaments entre tasques, que poden arribar a impedir la seva realització.

3.4.1.1. Tendències en el temps de treball

Aquesta situació no ha sorgit de manera espontània, sinó que està íntimament relacionada amb la **història del temps de treball** i els seus efectes en el model d'organització social, especialment en els canvis que va implicar el pas de la societat preindustrial a la societat industrial i els canvis que més recentment està suposant el pas de la societat industrial a la societat postindustrial. Ara bé, cal tenir en compte, com adverteix Antonio Chiesi (1992), que les lluites obreres per la reducció del temps de treball eren en realitat manifestacions d'un conflicte de classe i no, tal i com avui emergeix, en que el que es manifesta és un conflicte d'ús del temps que qüestiona les relacions de gènere i les relacions socials tradicionals.

Molts autors han estudiat la història i l'evolució de la durada i

l'organització del temps de treball a les societats industrialitzades i pràcticament tots coincideixen en observar que hi ha hagut una tendència a la **reducció**, més o menys sensible segons les èpoques, del temps dedicat al treball. Al segle XVIII es treballava de les cinc del matí a les vuit del vespre, al segle XIX la setmana laboral era de 72 hores i al 1920 era encara de 64 hores de mitjana, el 1962 baixa a 47 hores i actualment i segons els països i els sectors d'activitat, ronda les 40 hores (Échange et Projets, 1980, pp.53-54). Avui sembla inevitable que aquesta tendència continui, cada cop treballem menys hores per dia, menys dies a la setmana, menys setmanes a l'any i menys anys al llarg de la vida que els nostres avis (Offe, Heinze & Braley, 1992). Però aquest procés es dona de manera prou discreta, entre 1985 i 1990 el nombre mitjà d'hores treballades a la Unió Europea només ha baixat de 40 a 39 hores per setmana (Comisión Europea, 1995) i afectant als individus de manera heterogènia, segons el sexe, els països i els sectors de l'economia, com per exemple quan es propugna l'extensió del treball a temps parcial per determinats col·lectius i no pas pel conjunt de la població, amb els riscos de dualització i desigualtat social i/o de gènere que això pot comportar.

Un altre element que ha caracteritzat aquest temps de treball, propi de la societat industrial, ha estat l'**homogeneització i la sincronització**, que va esdevenir necessària com a resultat dels processos de divisió del treball industrial i que s'ha consolidat en els darrers vint anys (Chiesi, 1992), especialment en les grans empreses de tipus fordista, per acabar amarrant a continuació el conjunt de la societat, a través de la generalització d'un model de vida urbana que abasta tots els sectors, fins i tot els no industrials.

En l'era postindustrial, en canvi, i tal com assenyala Gabriella Paolucci (1996), el temps és fragmentat i múltiple, complex i divers. Des dels anys 80's, les tendències apunten cap a la substitució de l'antic model inflexible i sincronitzat, en el qual el temps era l'única mesura del treball, en favor del model diversificat i desestandarditzat dels horaris de treball, desincronitzant progressivament els temps de treball i els temps

de repòs (Tempia, 1991; Paolucci, 1993a, 1996). Factors com la inestabilitat dels mercats, el model d'empresa flexible i la necessitat d'adaptar-se a les fluctuacions estacionals o periòdiques de la demanda d'una banda, i la importància creixent dels serveis, sobretot dels serveis personals i dels lligats al gaudi del temps lliure, han refermat aquest procés. Entre els possibles efectes positius d'aquest procés de desincronització s'hi trobaria l'alleugeriment de la saturació que pateixen determinats espais metropolitanos, com a resultat del seu ús simultani per part de la població.

Enmig d'aquest context de canvi hi ha també qui qüestiona la noció mateixa de temps de treball (Boulin, Cette & Taddei, 1992). Aquests autors expliquen que aquest concepte deixa de tenir sentit quan es deslliga del seu caràcter prescrit, controlat i assalariat. Efectivament, els canvis actuals en la naturalesa del treball en difuminen aquestes característiques, ja que cada cop per més persones es fa més difícil discernir on comença i on acaba el que anomenem treball, perquè el temps de treball envaeix el temps de no treball i viceversa (Paolucci, 1996).

3.4.1.2. Temps diversos

En aquest procés d'incorporació de la qüestió dels temps en l'agenda política no tothom hi ha intervingut de la mateixa manera. Paga la pena remarcar el paper central que hi han tingut tant el moviment feminista com la investigació que se'n deriva. Tal com veurem en els epígrafs següents, tant a Itàlia com a Barcelona, el debat i les iniciatives sobre els temps s'han desenvolupat a l'escalf dels moviments de dones i de les instàncies dedicades a les dones en diferents administracions. No és casual que això hagi estat així, ja que són justament les dones les que més viuen els problemes derivats de la manca de temps, de la sobrecàrrega i de la compatibilització dels diferents temps de la vida.

Per això ens cal tenir en compte que no totes les persones tenen la mateixa experiència del temps, de fet aquestes experiències són

tan diverses com diversos som els humans. Tanmateix podem analitzar aquestes diferències en base a certs elements estructuradors, com per exemple la classe social, l'edat o el gènere. En el nostre cas ens fixarem sobretot en el darrer element, ens interessa recordar com dones i homes vivim **diferents experiències del temps**, tant en el sentit quotidià del temps (Nowotny, 1993), com en el sentit del temps del curs de la vida (Saraceno, 1991; Katz & Monk, 1993). Hi ha expressions, com per exemple les que fan referència a doble presència, doble càrrega o al doble o triple paper, que s'apliquen repetidament a les dones i que en canvi no s'apliquen als homes, evidenciant aquesta diferència en la vivència del temps lligada a les diferents experiències o activitats desenvolupades per uns i altres, així com també a la diferent disponibilitat de temps que en resulta (Balbo, 1978; Giacomini, 1985; Bimbi, 1991). Tot i així cal dir que també hi ha autors que defensen que en les darreres dècades s'ha observat una convergència en la utilització del temps d' homes i dones, una tendència general cap a la homogeneïtzació en els usos del temps que no es produiria únicament en funció del gènere, sinó que també entre classes socials i entre països (Gershuny, 1987, 1992).

Un dels principals elements explicatius d'aquesta diferenciació en la vivència del temps és el treball. La participació desequilibrada d'homes i dones en el treball productiu i en el treball reproductiu i els canvis que s'han anat produint en el repartiment d'aquests treballs en les darreres dècades han de tenir-se en compte a l'hora d'estudiar l'ús del temps per part de dones i homes. Mentre que les taxes femenines de participació en la força de treball han crescut progressivament als països europeus des de 1950, la participació masculina en el treball reproductiu -malgrat que d'això no es publiquen taxes- no ha seguit la mateixa tendència. S'ha produït doncs un esvoranc considerable, manifestat en una sobrecàrrega de temps de treball que afecta cada cop a més dones i d'una manera especial a aquelles que afronten situacions familiars amb fortes demandes de treball de cura, reduint les seves perspectives personals a causa de l'escassetat de temps disponible.

Aquesta realitat de la doble presència, amb les conseqüències i

dificultats que se'n deriven i la seva incidència diferenciada per gènere, fan que la presència de les dones en el mercat de treball, malgrat ser creixent quantitativament, sigui desigual a nivell qualitatiu, és a dir que dones i homes no gaudeixen d'ocupacions, dedicacions, remuneracions, horaris, responsabilitats... equivalents. Tenint en compte que els sectors més marginals del mercat de treball són també els que tenen major flexibilitat temporal en termes d'horari i de calendari, facilitant la compatibilització de la duplicitat de presències, tendim a trobar-hi una major presència de dones, que són les que majoritàriament han de conviure amb la duplicitat de treballs abans esmentada. Contràriament, les àrees centrals del mercat de treball, caracteritzades per la seva rigidesa temporal, resulten més impermeables a la participació de les dones (Guerra & Pesce, 1991; Tempia, 1991).

Aquest panorama perfila una clara desigualtat de gènere en l'accés al treball remunerat i en el repartiment del treball reproductiu o de cura, però cal tenir en compte que a aquesta s'hi afegeix també una desigualtat de classe remarcable pel que fa a l'ús del temps (Paolucci, 1993a). Podem distingir-ne dues expressions com a mínim. Disposar de més o de menys temps i sobretot gaudir de la possibilitat de controlar aquest temps, de flexibilitzar-lo, és a dir poder decidir quan comença i quan acaba el temps de treball és un privilegi a l'abast de molt poques ocupacions, però en tot cas tendeix a ser més possible a mida que avancem en l'escala social: professionals liberals, artistes... A l'extrem oposat hi trobem l'experiència de la classe obrera subjecte a uns horaris rígids, fixos o rotatius, sense marge d'autonomia ni llibertat, sobre els quals no intervé la pròpia voluntat més enllà del que hagin pactat els sindicats, sinó que el temps de treball queda determinat en cada moment per les necessitats productives de les empreses. Per la massa creixent de persones que treballen en les diverses versions de l'economia submergida o paral·lela, en el treball a domicili, el treball a preu fet, el treball domèstic... la paraula horari ja no té sentit perquè el temps de temps de treball és indefinit, permanent, constantment present en el ritme de la vida quotidiana.

Paral·lelament treballar en determinades franges horàries té també una determinada consideració social. Hi ha horaris socialment centrals i per tant més desitjats, que tendeixen a concentrar-se en la franja matinal i de primeres hores de la tarda dels dies "laborables", mentre que els horaris de vespre i nit, així com en el treball els dies festius, són menyspreats i rebutjats per la majoria de la població, malgrat els incentius que a voltes els acompanyen, per l'aïllament social que suposen i els problemes d'adaptació que generen. En el marc de les empreses que funcionen contínuament el tema sol resoldre's mitjançant els horaris rotatius o bé aplicant el privilegi de l'antiguitat a l'hora de distribuir-los. Quan es tracta de sectors que funcionen de nit o en dies festius, o que tenen el seu punt àlgid en aquests temps no centrals, per exemple en els serveis lligats a l'oci, veiem com hi ha una tendència a que siguin els sectors socials més desafavorits els que cobreixen aquests horaris no desitjats: jovent, persones immigrades...

3.4.1.3. Temps i ciutat

Finalment, en el marc d'aquest procés de visibilització del temps com a qüestió d'interès públic, ens cal també fer referència a la ciutat com a àmbit temporal, als temps de la ciutat. En general les ciutats europees es caracteritzen, entre altres variables, per la rigidesa de temps i espais, en el sentit que els espais on es duen a terme les diverses activitats o serveis només són accessibles en determinats dies i hores al llarg de la setmana o al llarg de l'any.

Es tracta de ciutats que funcionen en base a un model social que ja no existeix o que tendeix a desaparèixer, el de la divisió tradicional del treball per sexes, que pressuposa que a cada llar hi ha una o més dones disponibles a qualsevol hora del dia, per anar a qualsevol punt de la ciutat, a resoldre qualsevol tasca, relacionada amb el benestar o la vida quotidiana de qualsevol membre de la unitat familiar. D'acord amb aquest model no suposa cap problema que el temps d'accés a aquests serveis ciutadans coincideixi amb el temps de treball remunerat de la major part de la població treballadora.

Ara bé, quan les dones es converteixen en treballadores pel mercat deixa d'haver-hi aquella dona sempre disponible, però en canvi el ritme horari tradicional de la ciutat es manté i apareix el conflicte. La ciutat segueix funcionant per qui *no treballa*, per a les mestresses de casa, les persones jubilades... però esdevé inaccessible per la gran majoria de persones que han de fer grans equilibris i corredisses per esgarrapar aquells minuts que els permetin fer una compra o una gestió en una petita falca de temps, quan aquesta existeix. Altres vegades l'estratègia consisteix necessàriament en transferir a altres persones allò que ja no es pot fer: entre sexes, entre generacions, cap a professionals pagats.

L'alternativa a aquest desgavell passa per adaptar els ritmes horaris de la ciutat a les noves necessitats de la població que l'habita. Això no vol dir únicament canviar, diversificar o flexibilitzar els horaris dels serveis i els comerços, per tal de coordinar millor el temps privat i el temps públic de la vida quotidiana. El repte va més enllà, en el sentit de replantejar també el temps de treball del conjunt de la població, la seva durada, seqüència, sincronia, distribució... En tot cas el que interessa és veure quina nova cultura del temps, quines noves formes d'organització temporal de la vida ciutadana permetrien una millor qualitat de vida per tothom, però sobretot com podria canviar la vida de les ciutadanes que ara per ara son les més afectades per la confusió existent.

És també per tot això que el temps, en la mesura en que ha esdevingut conflicte, ha entrat en l'esfera política com un tema estratègic i en diverses ciutats europees han començat a aparèixer algunes iniciatives i experiències d'intervenció política del temps.

Paral·lelament han aparegut altres iniciatives lligades al moviment de dones europeu en relació al tema de les dones i les ciutats, on la qüestió del temps hi té una certa presència. Un bon exemple d'aquestes iniciatives és la de la "Carta Europea de les Dones a les Ciutats", elaborada per diverses organitzacions europees i parcialment finançada per la Comissió Europea com a Investigació-

Acció. Aquesta carta s'ha distribuït per tot Europa amb l'ànim d'esdevenir una plataforma comuna de reflexió i el focus de debat sobre els principals temes que afecten les dones a les ciutats. S'han seleccionat com a temes prioritaris la planificació urbana i el medi ambient, la mobilitat, la seguretat urbana, l'entorn de vida i l'habitatge i les estratègies a desenvolupar i s'ha elaborat una declaració de dotze punts entre els que destaca la reivindicació de la vida quotidiana i les condicions de vida de les dones com a tema polític (EUROPEAN CHARTER, 1995).

3.4.2. L'experiència italiana: *le donne cambiano i tempi*

A finals dels anys vuitanta i sobretot durant la dècada dels noranta s'ha desenvolupat a Itàlia un gran debat públic i polític entorn el tema dels temps, desencadenat arrel de la campanya de discussió popular engegada pel Grup Dona del Partit Democràtic de l'Esquerra (P.D.S. en endavant). Des d'aquest col·lectiu es pretenia analitzar la situació de les dones a partir d'una perspectiva completament nova, la dels temps, i al mateix temps relacionar-la amb la disponibilitat d'infraestructures urbanes, les seves característiques i els seus efectes sobre el col·lectiu femení. Aquest planteig havia de dur necessàriament a la generació de propostes innovadores, no només sobre els horaris de treball, sinó sobre la reorganització dels temps socials en general, és a dir sobre les alternatives possibles de reorganització i de compatibilització dels temps de la vida, per fer-los més humans i més vivibles per tothom.

L'objectiu d'aquest atrevit, utòpic i fins i tot revolucionari, projecte era aconseguir un gran suport popular, que es va concretar en la recollida de més de 300.000 signatures, que van permetre presentar al Parlament una proposta de llei d'iniciativa popular per intervenir sobre temps i horaris el 1990. La proposta de llei estava dividida en tres grans apartats, dedicats respectivament al temps de la vida, el temps de treball i el temps de la ciutat (Gruppo Interparlamentare Donne P.D.S., s.a.).

Respecte el temps de la vida, entès en el sentit més ampli possible, la proposta de llei proposava generar normes que prevegin la possibilitat d'interrompre les relacions continuades de treball per fer front a altres tipus d'exigències en l'àmbit personal, familiar...

Pel que fa al temps de treball la proposta de llei reclamava una jornada setmanal màxima de 35 hores, limitar el treball extraordinari, limitar el treball nocturn a certs sectors reconfirmar la prohibició del treball nocturn femení, establir compensacions en temps (i no només en diners) pel treball eventual extraordinari i finalment flexibilitzar l'horari del torn de treball.

Finalment el bloc dedicat al temps de la ciutat proposa horaris pensats per la dona que treballa, repensar els horaris d'obertura i tancament dels comerços, les oficines, els serveis..., preveure un Pla regulador dels temps preparat pels Ajuntaments i la possibilitat de pagar els impostos i taxes en temps enlloc de diners (Gruppo Interparlamentare Donne P.D.S., s.a.; Cordoni, 1993).

Aquesta llei marc ha permès desenvolupar lleis específiques referents a aspectes concrets, per exemple la llei que regula els permisos laborals per maternitat/paternitat, afavorir iniciatives legislatives sobre els temps a nivell regional i introduir l'aspecte del temps en lleis de caràcter més general.

Un bon exemple d'aquest darrer efecte és l'article 36 de la nova llei italiana sobre l'ordenament de l'autonomia local de 1990, la llei 142/90. Aquest article delega en l'alcaldia la competència de coordinar els temps urbans, molt especialment els horaris dels serveis que s'adrecen a la ciutadania, però no només els serveis que depenen de l'administració local, sinó també els serveis que depenen de l'administració central, així com les activitats privades, d'acord amb el que preveuen les lleis (Chiesi, 1992).

Aquest article, que no és d'adopció obligatòria, ha estat utilitzat i aplicat a les ciutats on les dones i/o el moviment progressista eren forts i estaven més organitzats. En la pràctica això ha suposat en primer lloc emprendre l'estudi dels horaris urbans, inclosos els

horaris socials, individuals i familiars, com a base sobre la qual prendre decisions i en una segona fase proposar Plans reguladors dels horaris (*Piani regolatori degli orari o Piani di coordinamento degli orari*), elaborats a partir de l'anàlisi de les necessitats de la població i que han abordat qüestions com els horaris dels serveis administratius, la circulació i la mobilitat, les polítiques socials, especialment les adreçades a la infància i a les persones grans... (OCDE, 1995b).

Una de les ciutats on més s'ha avançat en el disseny del Pla regulador dels horaris ha estat Milà, que compta amb un complet document on s'estudien l'oferta de serveis de la ciutat i els seus horaris i les demandes sobre ús del temps de la ciutadania, s'identifiquen les disfuncions dels temps urbans i es fan propostes específiques d'intervenció sobre els temps perquè siguin discutides i adoptades, si s'escau, a nivell polític i administratiu (Bonfiglioli, 1994). L'objectiu d'aquest Pla regulador és el de millorar la qualitat de vida dels ciutadans i dels habitants temporals (*city users*) de Milà, actuant sobre el sistema d'horaris quotidians, els calendaris setmanals i anual de les activitats individuals, públiques i col·lectives. En el procés d'elaboració i aplicació d'aquest Pla es distingeixen tres fases: la primera de 1991 a 1993, dedicada a l'elaboració del Pla i a les actuacions experimentals, la segona de 1994 a 1995 i que ha dissenyat i desenvolupat l'estratègia per dur a terme les actuacions previstes en el Pla i la fase actual iniciada el 1995, que és pròpiament la fase aplicació del Pla, concretada en la posada en marxa de diferents plans d'actuació (Comune di Milano, 1996).

Els efectes de la llei marc sobre els temps s'han fet sentir també a nivell regional, àmbit en el qual s'han desenvolupat algunes iniciatives legals adreçades a enfortir aquest nou enfocament del tractament de la vida quotidiana des de les institucions de govern. Trobem exemples d'aquestes iniciatives a la Liguria i a Emilia-Romagna, centrades principalment en recolzar les accions dels municipis en aquest camp, en base a l'article 36 de la llei d'ordenament de l'autonomia local abans citada.

Entre les experiències pràctiques desenvolupades a nivell local la pionera va ser la de l'Ajuntament de Mòdena²², ja que es va iniciar l'any 1987, és a dir abans de que es disposés de la proposta de llei marc sobre els temps, amb gran entusiasme per part de la seva alcaldessa Alfonsina Rinaldi.

L'estratègia en aquest cas va ser acollir-se al caràcter d'excepció que la legislació italiana reconeix per les ciutats o zones artístiques i monumentals a l'hora de regular el seu funcionament horari, per aprofitar posteriorment el marc d'actuació que oferia la nova llei d'ordenament de l'autonomia local.

Les experiències desenvolupades en el marc d'aquesta iniciativa experimental es van basar en tres objectius principals: requalificació dels serveis municipals ampliant les oportunitats d'accedir-hi per diversos mitjans, aconseguir una interacció entre els temps dels serveis públics i els de les activitats privades i sistematitzar la informació sobre els horaris de la ciutat per tal de tenir-ne un millor coneixement sobre el que basar les decisions.

Entre les accions dutes a terme per assolir aquests objectius es poden citar les següents: experimentacions horàries en determinats serveis, cens i mapificació de quasi 400 serveis públics i privats de la ciutat, enquesta adreçada a dones per identificar les seves prioritats i necessitats sobre el tema, intervencions en àrees estratègiques, com ara les escoles bressol i els serveis a la gent gran, unificació de la informació administrativa, diversificació d'horaris i dies de tancament del comerç i l'artesanat...

Per tal de reforçar la coherència de totes aquestes accions també es va crear a Mòdena un Centre de temps i horaris de la ciutat, encarregat de promoure i seguir les iniciatives de coordinació i harmonització dels horaris dels diversos serveis amb les exigències dels usuaris i les usuàries (Rinaldi, 1991).

²² L'octubre de 1993 una delegació del projecte "A Barcelona les dones canviem els temps" de l'Ajuntament de Barcelona va visitar la ciutat i l'Ajuntament de Mòdena. Formar part d'aquest grup ens va permetre entrevistar alguns dels responsables de la iniciativa i tenir-ne un coneixement de primera mà.

A partir de 1993 el projecte s'ha enriquit amb propostes i accions dirigides a afavorir la mobilitat urbana, per tal de superar els problemes derivats de l'excessiva sincronització dels horaris de les activitats a la ciutat i adequar-hi l'organització del transport públic (Bonfiglioli, 1994).

Mòdena va ser la primera ciutat italiana que es va aventurar a fer experiències concretes en l'àmbit del temps, però en aquests darrers anys una cinquantena de ciutats italianes han desenvolupat iniciatives relacionades amb les polítiques temporals. Milà, que compta amb un acurat Pla d'horaris, ha experimentat en un dels barris e la ciutat amb un projecte integral (barri de Barona), que comprenia també la mobilitat i el transport, però que ha tingut dificultats de cara a la seva posada en pràctica. Gènova compta també, des de 1992, amb un Pla de coordinació dels horaris de la ciutat, i ha iniciat experimentacions puntuals en matèria d'horaris comercials i en l'administració municipal.

Moltes altres ciutats italianes com ara Venècia, Gènova, Catània, Bolzano, Novara, Vicenza, Savona, Trieste o Roma han iniciat algun tipus d'acció en aquest nou camp de treball, sigui en el pla dels estudis preliminars o de les experimentacions concretes, generalitzant una pràctica política innovadora i carregada de perspectives no només per les dones sinó pel conjunt de la població. Entre les mesures concretes que han materialitzat aquestes iniciatives destaquen sobretot les relacionades amb els canvis en els horaris dels serveis, per exemple Roma, Gènova, Trieste i Catània han experimentat amb els horaris dels comerços i Catània, Bolzano i Roma també han introduït modificacions en els horaris escolars. Hi ha hagut a més a més iniciatives específiques relacionades amb les polítiques temporals a moltes d'aquestes ciutats: el mercat setmanal de Gènova, la revitalització d'un determinat carrer a Bolzano, les banques del temps i la desertificació de la ciutat a l'estiu a Milà i Roma... (De Cugis, 1997).

Una trajectòria de gairebé deu anys en el tema dóna prou perspectiva perquè s'hagin començat a fer valoracions de les

experiències desenvolupades, principalment per part d'autors i autores que estan o han estat directament vinculats a aquests projectes.

Entre les valoracions positives trobem la de Franca Bimbi (1996), que qualifica les polítiques de temps de la ciutat com a utopia *in progress* i al mateix temps com a "contextos pràctics de noves formes de pacte social, que es redefeixen entre les demandes polítiques dels ciutadans, relatives a la qualitat dels serveis i les prestacions, i les estratègies d'innovació per part dels governs locals" (Bimbi, 1996, pp.12). Valora també positivament el que implica d'avenç cap a una major justícia de gènere: per la quantitat d'iniciatives legislatives sobre el temps que han sorgit i perquè això ha suposat la reobertura de la discussió sobre les responsabilitats de cura dels fills i filles. Troba però a faltar propostes concretes per recompondre els temps socials a través d'una nova política de cura, en coordinació amb la política d'igualtat d'oportunitats.

Carmen Belloni fa un balança d'aspectes positius i negatius. Entre els primers cita la major atenció prestada i la multiplicació dels estudis sobre la vida quotidiana a les ciutats i més concretament sobre la vida quotidiana de les dones a les ciutats. Paral·lelament s'ha desencadenat un esforç de reciclatge, d'adaptació i de reflexió des d'una perspectiva multisectorial del desenvolupament urbà. Entre els elements negatius destaca la novetat del tema, que fa que generi oposicions i conflictes oberts, conflictes per exemple entre les dones usuàries dels serveis i les dones que hi treballen, que es veuen defensant interessos comuns i contraposats alhora (OCDE, 1995b).

Altres autors i planificadors insisteixen més aviat en les dificultats i les resistències amb què s'han trobat a l'hora de dur a la pràctica les iniciatives de modificació d'horaris i de reorganització dels temps urbans. Un dels aspectes a considerar és la forta inèrcia de molts dels actors implicats i les resistències a qualsevol canvi en els hàbits temporals adquirits, especialment pel que fa al temps de treball. Cal doncs tenir en compte que les

modificacions proposades impliquen un cost d'ajustament que cal valorar i unes conseqüències difícils de preveure i de controlar, que poden fins i tot derivar en efectes perversos o no desitjats (Chiesi, 1992).

Aquestes resistències no s'expressen només a nivell individual o puntual, sinó que les opinions col·lectives, representades pels sindicats, són també reàcties als canvis tendents a la flexibilització o a la diversificació dels temps de treball, ja que creuen que això implica un debilitament de la negociació col·lectiva en matèria de temps de treball i una confrontació creixent de conflictes i interessos entre col·lectius de treballadors (European Trade Union Institute, 1986). Hi ha també entre els sindicats, sobretot a nivell local, una por a posicionar-se alhora d'aplicar mesures concretes, pel temor a perdre recolzament entre els seus votants o militants. Les associacions de comerciants defensen dos plantejaments diferenciats: la gran distribució, que en general és favorable als canvis i el petit comerç de base familiar, que manté una oposició frontal a canviar els horaris tradicionals, que expressen a través de la representació política (Bonfiglioli, 1994).

Altres temors s'expressen en el sentit que la possible limitació del finançament públic i el retorn a la privatització del treball de cura familiar, en el marc de la crisi de l'estat del benestar, impedeixin el desenvolupament de tot el potencial que conté la proposta de llei (Scarponi, 1990). En aquesta mateixa línia s'expressa Laura Balbo²³ quan alerta sobre la crisi de l'atur, que al mateix temps que desencadena propostes de canvis en els temps de treball, pot fer perillar el dret de les dones al treball, amenaçant-les amb el retorn a l'espai domèstic i al paper tradicional del treball de cura.

Un darrer front opositor apareix dins del mateix moviment feminista, per part d'aquelles persones que creuen que la reorganització dels temps de la ciutat pot ser contraproductiu per les dones. A l'augmentar les oportunitats d'accés als serveis es contribueix a perpetuar la doble càrrega de la dona treballadora, és

²³ Conferència pronunciada a Barcelona, en el marc del Congrés "Dones, Salut i Treball", el 12 de novembre de 1993.

a dir hi ha el temor que allò que havia nascut com una política dirigida a millorar la qualitat de vida de les dones de les ciutats, dificulti o retardi un canvi molt més estratègic en la línia de la corresponsabilització.

3.4.3. La iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona

Des de finals de la dècada dels anys 80, però sobretot en els darrers anys, l'Ajuntament de Barcelona, des de l'Àmbit de Benestar Social i a través del Pla Municipal per a les Dones, ha estat especialment interessat en les qüestions relacionades amb els temps de la vida quotidiana de la població i més concretament en la vivència d'aquests temps per part de les dones de la ciutat. Val a dir que l'experiència del moviment de les dones italianes els darrers anys, especialment les seves propostes entorn els temps de la ciutat, són a l'origen d'aquest interès i en són font d'inspiració permanent. L'organització no governamental Salut i Família ha participat activament en el projecte "A Barcelona les dones canviem els temps" des de l'inici. L'Institut Català de la Dona i la Diputació de Barcelona han col·laborat en accions puntuals.

Una de les primeres manifestacions públiques d'aquest interès va ser la sessió de treball celebrada el juliol de 1991 "Els temps de les dones: de la reflexió a la pràctica", que va comptar amb la presència de Paola Manacorda. (Ajuntament de Barcelona, 1991a). Aquesta sessió va despertar molt interès i va servir de punt de partença per la posada en marxa per part de l'Ajuntament del projecte "A Barcelona les dones canviem els temps".

L'any següent el Grup Dona del Consell Municipal de Benestar Social va decidir incorporar el tema del temps a les ciutats entre les iniciatives a proposar, desenvolupant al mateix temps un treball de recopilació de legislació sobre la matèria i de creació de subgrups específics orientats a reflexionar sobre el tipus de mesures a prendre i les possibles conseqüències que se'n derivarien (Consell Municipal de Benestar Social, 1993).

L'Ajuntament va assumir aquesta proposta del Consell i va decidir iniciar una primera experimentació al barri de Sants de Barcelona. Com a element preparatori d'aquesta experimentació, l'Ajuntament i l'Associació Salut i Família varen encarregar a l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona un estudi exploratori monogràfic de tipus qualitatiu, sobre les dones i l'ús del temps al barri de Sants (Garcia Ramon, Cànoves & Prats, 1994a; Prats, Garcia Ramon & Cànoves, 1995; Prats, 1995).

Sobre la base d'aquest treball i dels contactes establerts amb el teixit associatiu del barri, l'equip de l'Ajuntament de Barcelona va elaborar un document base amb una sèrie de propostes per dur a terme en el marc de l'experimentació al barri de Sants. Les propostes es reparteixen en tres àmbits principals: l'autogovern del temps, que fa referència als horaris dels serveis i el personal municipals; ocupació, igualtat i atenció a la infància, dedicat al temps de cura i a la corresponsabilització d'homes i dones en el treball reproductiu i petit comerç i mercats municipals, referit al temps d'obertura d'aquests establiments (Ajuntament de Barcelona, 1994; Codina & Boix, 1995).

En l'àmbit dels horaris de treball del personal municipal i dels serveis es pretén sensibilitzar i debatre el tema, fer propostes de modificació de formes d'organització i d'horaris que permetin reconciliar l'eficàcia i la millora de l'accés als serveis amb una millor qualitat de vida de les persones usuàries i treballadores. Les fases d'aquest treball són la sistematització de la informació disponible, l'elaboració de propostes de modificació i l'estimació de l'abast de la proposta, perquè puguin ser considerades per la direcció del Districte, que és qui proposa la formulació definitiva i el procediment d'aplicació com a experiència pilot.

Pel que fa a l'àmbit anomenat ocupació, igualtat i atenció a la infància els objectius són la sensibilització sobre el temps d'atenció a les persones i sobre la necessitat de compartir i repartir responsabilitats al respecte. Les propostes inclouen promoure els espais d'acollida dels infants abans de l'horari d'entrada a l'escola primària anomenats "espai-joc" i l'adequació

dels horaris de les escoles bressol a les necessitats familiars (Codina & Boix, 1995).

Finalment pel que fa a l'àmbit del petit comerç i els mercats municipals l'objectiu és el de millorar l'accés als serveis i facilitar el compartir responsabilitats, les propostes van en la línia de fomentar l'obertura dels mercats municipals en el període de tarda i en l'establiment de torns entre el petit comerç en els períodes de descans setmanal i de vacances (Ajuntament de Barcelona, 1994).

L'any 1995 l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona va obtenir un ajut de recerca de l'Instituto de la Mujer, que juntament amb la col.laboració de l'Ajuntament de Barcelona i l'Associació Salut i Família, li van permetre seguir treballant en el tema. Aquest cop es va realitzar un treball de tipus quantitatiu, una enquesta sobre l'ús del temps per part de les dones al conjunt de la ciutat de Barcelona (Garcia Ramon, Cànoves & Prats, 1995; Prats, Garcia Ramon & Cànoves, 1996).

La campanya institucional de l'Ajuntament de Barcelona, dedicada a la celebració del dia 8 de març de 1995, també va incorporar el tema de temps com a eix central en base a l'eslògan "Temps per a mi". Es van editar tríptics, pòsters, un spot televisiu i es van celebrar nombrosos actes divulgatius sobre el tema als diferents barris de la ciutat, però d'una manera especial al barri de Sants, que estava sent protagonista de l'experiència.

Una de les actuacions més recents de l'Ajuntament de Barcelona en el marc del projecte "A Barcelona les dones canviem el temps" ha estat l'organització d'un Seminari de Treball, que s'ha celebrat el maig de 1996 a Barcelona i que ha comptat amb la participació d'especialistes internacionals en temes com l'estat del benestar, la ciutadania de les dones, els espais urbans i els temps i de persones que treballen sobre aquests temes a nivell local. L'aportació d'experiències i treballs fets en d'altres països europeus contribuirà a donar les pautes per a l'actuació dels propers anys, desenvolupant noves línies de treball en el marc del

projecte, com per exemple una “banca del temps”, experiència ja realitzada en d'altres països.

3.4.4. Altres experiències de polítiques sobre els temps a Europa

D'entre les experiències d'aplicació de polítiques sobre els temps, de les quals tenim coneixement, hem seleccionat dos casos que ens semblen il·lustratius de l'experiència europea i que al seu torn han estat també font d'inspiració i d'aprenentatge per l'experiència italiana abans comentada. Ens referirem en primer lloc i principalment a l'experiència francesa i en segon lloc a l'experiència dels països europeus del nord, especialment de Suècia. Val a dir que en ambdós casos i semblantment ens passaria si ens referíssim a altres països (OCDE, 1995a), la major part de mesures experimentades s'adrecen a la regulació del temps de treball, mentre que la resta de temps de la vida s'obvien, tendeixen a associar-se a l'àmbit privat i les administracions són molt més reservades a l'hora de respondre a les necessitats que se'n deriven.

França ha estat capdavantera tant en el debat sobre l'organització del temps de treball, com en la posada en pràctica de mesures sobre aquesta qüestió o sobre altres aspectes relatius als temps. Des de finals dels anys 50's es planteja en aquest país la necessitat de respondre als problemes generats per les grans aglomeracions urbanes, com per exemple la congestió del tràfic a les hores punta i els costos que se'n deriven i comencen a sorgir les primeres iniciatives de desincronització dels horaris de treball.

El 1961 es crea un *Comitè National pour l'aménagement des horaires de Travail*, encarregat de promoure experiències de diversificació horària així com de desincronització dels períodes de vacances en diverses àrees urbanes. El 1966 es crea un altre organisme, específicament dedicat a estudiar el tema dels horaris per la regió de París, la novetat és que en aquest cas no es limita estrictament als horaris de treball, sinó que també contempla els horaris de les activitats lligades al temps lliure. Paral·lelament en

els anys 70's es creen, per iniciativa de l'administració, dos grups d'estudis dedicats a reflexionar i fer propostes sobre el tema i que generaran, entre altres, informes com el Rapport Labrousse sobre l'organització del temps de 1975 (Échange et Projets, 1980).

Les diferents mesures dutes a terme llarg d'aquestes tres dècades en matèria d'organització dels temps es poden classificar en tres grans blocs: les mesures dirigides a esglaonar els períodes de vacances; la flexibilització dels horaris de treball i finalment les experimentacions d'organització global dels temps en àrees urbanes. Aquest darrer aspecte, que és el que més ens interessa destacar, fa referència a les experiències desenvolupades a partir de 1976 en catorze ciutats pilot i que s'adreçaven bàsicament a afrontar quatre tipus de problemes: la congestió de la circulació, la inadaptació dels horaris de funcionament dels serveis a les necessitats de les persones usuàries, la subutilització dels equipaments col·lectius i la necessitat d'animació social en períodes específics i per determinats grups de població²⁴ (Échange et Projets, 1980).

Notem que aquest tipus de propostes varen sorgir inicialment per donar resposta a una necessitat econòmica i social, com a possible solució a un o diversos problemes generats per la modernització i la urbanització. En un segon moment comencen a incorporar referències a la qualitat de vida, és a dir es comença a valorar el que les persones tenen a guanyar individualment de resultes d'aquestes transformacions, pel que fa a l'autogestió del propi temps. Creiem que restava per fer un pas en el sentit de valorar quina és la incidència d'aquestes transformacions dels temps socials en les desigualtats socials i de gènere i com es poden reformular perquè incorporin entre els seus objectius la disminució o l'eliminació d'aquestes desigualtats. Ens sembla que aquesta és l'aportació específica de la recent proposta italiana, en el sentit que recull tota aquesta experiència francesa dels anys 70's i l'enriqueix amb un renovat enfocament de gènere.

²⁴ Una explicació detallada d'aquestes i altres experiències sobre els temps, així com una valoració dels seus resultats, es pot trobar al treball del grup Échange et Projets La révolution du temps choisi, 1980, pp. 125-151.

El debat sobre els temps continuarà en la dècada dels anys 80's empès, entre altres raons, per l'arribada de l'esquerra al poder a França, que permetrà dur a la pràctica alguns dels projectes sobre els temps que s'havien gestat durant l'anterior dècada, tant en l'àmbit de la intervenció política com pel que fa a les iniciatives legislatives. Cal remarcar que també en aquest cas l'eix central de les actuacions segueix essent el del temps de treball.

El 1982 s'aprova una nova llei sobre els drets dels treballadors que suposarà la reducció de la setmana laboral a 39 hores i la introducció de la cinquena setmana de vacances, mesures encaminades a assolir en el futur la setmana de 35 hores, en la línia de les reivindicacions sindicals (Rigaudiat, 1993). Aquestes mesures marquen s'acompanyen d'altres mesures més específiques que Giovanni Gasparini classifica i identifica amb tres fases: les mesures de reducció del temps de treball que responen a les demandes dels treballadors, la reducció i l'organització del temps de treball que pretén evitar acomiadaments i fer front a la crisi de l'ocupació i la reducció i finalment l'organització del temps de treball que ha de respondre a les demandes de flexibilitat i eficiència de l'organització productiva (Gasparini, 1985).

En l'àmbit de l'estudi i les propostes hem de citar, per la seva influència en moltes d'aquestes polítiques desenvolupades per l'administració, la del treball a temps escollit, *travail à temps choisi*, desenvolupada pel grup *Échange et Projets*. Encara que és difícil resumir el contingut de la proposta en poques línies podem dir que pretén que cada treballador tingui dret a escollir les formes més diversificades possibles de reducció del temps de treball, amb la corresponent reducció de salari, però conservant el dret a ser readmès a temps complet quan ho decideixi. La proposta es basa doncs en la idea de l'autogestió o l'autogovern del temps de que parlàvem abans, prestant també atenció a la qualitat de vida i a la relació amb els altres temps socials (Échange et Projets, 1980; Gasparini, 1985). La dicotomia que aquest treball planteja és la de temps de treball/temps lliure, proposa reduir l'un per augmentar l'altre. Ara bé quan es parla de temps de treball està fent

referència al treball productiu o pagat, per tant creiem que hi manca la perspectiva del treball domèstic o reproductiu, en el sentit que reduir el temps de treball no només dóna lloc a temps lliure, sinó que genera disponibilitat per fer i per corresponsabilitzar-se del treball reproductiu.

L'experiència d'intervenció sobre els temps als **països escandinaus** s'ha desenvolupat en dos fronts. D'una banda les polítiques directament adreçades a l'ocupació, entre les que destaca la política del cycle de la vida, que lliga ocupació i formació, i d'altra banda les polítiques del temps de cura, *time to care*, enclavades en el marc del que ha estat el desenvolupament de l'anomenat Estat del Benestar.

La política del cycle de la vida és la que permet una carrera laboral flexible, amb entrades i sortides del mercat de treball, on sigui possible deixar de treballar temporalment (per diferents raons) sense perdre l'oportunitat de retornar després al treball i sobretot poder fer-ho sense penalitzacions. Pel que fa a la política del temps de cura, val a dir que ha estat aplicada experimentalment a Suècia i implica accions en l'oferta de serveis socials, en l'ocupació, la cultura... es planteja donar resposta a les necessitats de cura de la població de manera col·lectiva i amb l'objectiu de reduir les desigualtats de gènere en aquest camp (Balbo, s.a.).

A altres països del nord d'Europa, com per exemple **Alemanya**, també hi ha hagut iniciatives de polítiques temporals, encara que molt més lligades als efectes externs de les regulacions del temps de treball, com per exemple els canvis en l'organització de la jornada laboral a Volkswagen, que no pas a l'enfocament integrador de "temps de les ciutats" tal com es coneix a Itàlia. S'han estudiat les lògiques temporals de determinats serveis com per exemple les escoles, els hospitals la policia... i s'ha observat que tenen en compte les necessitats dels treballadors del sector, però que en canvi sovint no integren les necessitats dels usuaris. Les ciutats alemanyes on fins ara s'estan desenvolupant recerques sobre l'organització del temps o experiències puntuals de polítiques temporals han estat Brema, Hamburg, Hannover, Bonn, Karlsruhe,

Münster i Wolfsburg (Henckel, 1997).